

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

40 יורי עגדה

ירושלים, אייר התשס"ג, מאי 2003

האומנם מדינת כבוד האדם?
אלוף הראבן

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא גוף עצמאי, המסייע לכנסת ולוועדותיה, למשרדים ולמוסדות ממשלתיים, לגופי השלטון המקומי ולמפלגות, באמצעות הגשת מחקרים והצעות לביצוע שינויים ורפורמות בדפוסי פעילותם.

נוסף על כך, המכון הישראלי לדמוקרטיה מממש את שליחותו על-ידי הצגת מידע משווה בנושאי החקיקה ודרכי התפקוד של משטרים דמוקרטיים שונים. כמו כן הוא שואף להעשיר את השיח הציבורי ולעודד דרכי חשיבה חדשות על-ידי ייזום דיונים בנושאים שעל סדר היום הפוליטי, החברתי והכלכלי, בהשתתפות מחוקקים, בעלי תפקידי ביצוע ואנשי אקדמיה ועל-ידי פרסום מחקרו.

עורך ראשי: אורי דרומי
ראש מינהל מחלקת פרסומים: עדנה גרניט
עורכת הספרייה: יעל מושיוב
עריכת לשון: ענת ברנשטיין
רכז הפקה: נדב שטכמן
עיצוב גרפי: רון הרן
סודר ונדפס בתשס"ג ב'ארט פלוס', ירושלים

מסת"ב 8-57-7091-965-ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכאני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה
Copyright by The Israel Democracy Institute
Printed in Israel 2003

אלוף הראבן הוא ראש תכנית כבוד האדם בעמותת סיכוי, העמותה לקידום שוויון אזרחי, ירושלים.

הדברים המתפרסמים בניירות העמדה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

5	במקום מבוא
6	פרק ראשון – מהו כבוד האדם?
6	כבוד האדם כצורך אנושי עמוק
7	כבוד האדם כערך מוביל – יהודי, ישראלי ואוניברסלי
8	המתח בין כבוד הייררכי לכבוד לכל אדם
10	האומנם כל בני-האדם ראויים לכבוד באותה מידה?
11	התמוטטות כבוד האדם – מלחמות עולם ומשטרים טוטליטריים
11	הבדלים בכבוד האדם בין חברות שונות ובתוכן
14	פרק שני – מצב כבוד האדם בישראל
	כבוד האדם ביהדות – המתח בין כבוד לכל אדם
14	לבין כבוד לאדם היהודי בלבד
15	מצב כבוד האדם בעיני הישראלים
16	כבוד האדם בין גברים לנשים
17	אזרחים נפגעי אלימות
18	אלימות כלפי ילדים
19	השפלה ואלימות בין בני נוער
20	נפגעים בתאונות דרכים
	כבוד האדם:
22	● ביחסים שבין עתירי הכנסה לבין מעוטי הכנסה
22	● ביחסים שבין ילידי הארץ לעולים
23	● בין דתיים לחילוניים
24	● בצה"ל
25	● בקרב חברי הכנסת ושרי הממשלה
26	● בין שוטרים לאזרחים
26	● בין עובדי ציבור לאזרחים
27	● בבתי חולים
27	● בין ישראלים לפלסטינים
31	● לגבי עובדים זרים

32	● לגבי זקנים
32	● בתקשורת
33	● במגרשי הספורט
33	● בהתנהגות ישראלים בחו"ל
34	מדוע כבוד האדם בישראל כה פגוע?
37	פרק שלישי – האם אפשר לחולל תמורה?
37	חוק יסוד כבוד האדם וחירותו
39	השאלה הקשה – האם אפשר לחולל תמורה בהתנהגות?
47	מדינת כבוד האדם או מדינת השפלתו של האדם?
49	מקורות
56	English Summary

כבוד האדם חשוב ממצוות אחרות שבת משום שפגיעה בו
יש בה משום פגיעה ביסוד האמונה ובבורא שהעריך את
האדם בצלמו.

הרב הראשי אליהו בקשי דורון

חשיבותו של ערך זה הוא בהיותו גורם מגשר בין ערכיה של
מדינת ישראל כמדינה יהודית לבין ערכיה כמדינה דמוקרטית
ובהיותו גורם מאחד ומגבש את בני החברה הישראלית, על
כל גוניהם, לבני חברה אחת אשר על דגלה חרוט כבוד האדם.
השופט העליון אהרון ברק

במקום מבוא

מתוך כבוד האדם בקווי היסוד של הממשלה (מ-22 בפברואר, 2003)

1. כללי

1.1 הממשלה תעשה למען אחדות העם, תוך קירוב לבבות בין כל אזרחי
המדינה, טיפוח הסובלנות, המתינות והכבוד לזולת...

1.7...בקביעת מדיניותה תפעל הממשלה לשמירת כבודו של כל אדם
בחברה, רווחתו, ביטחונו ואיכות חייו...

3. חוקה, משפט וממשל

3.1 הממשלה תפעל להבטחת כבוד האדם וחירותו... טיפוח יחסי כבוד
הדדי בין אדם לחברו.

7. חינוך

7.2 הממשלה תדאג כי במערכת החינוך יילמדו, בין השאר, ערכי הנצח של
העם היהודי ובהם תורת ישראל ואהבת המולדת, כבוד האדם הנבוא
בצלם... וכן הערכים האוניברסליים וההומניסטיים של כבוד האדם
וחירותו...

האומנם?

1

מהו כבוד האדם?

כבוד האדם באשר הוא אדם הוא מושג מקובל לכאורה על רוב האנשים. אולם במציאות הישראלית הוא נפגע קשות בשל התנהגותם של ישראלים רבים ברוב מערכות היחסים שהם מקיימים. בעקבות מצב עניינים זה עולות שלוש שאלות: מהו כבוד האדם הלכה למעשה? האם אפשר לחולל תמורה של ממש בתחום זה שתבטא ותיבחן בהתנהגות היום-יומית של בני-אדם וביחסם זה אל זה? מהו הסיכוי של היזמות שהחלו לצבור תנופה בשנים האחרונות לקדם את כבוד האדם כערך מוביל בחברה הישראלית?

כבוד האדם כצורך אנושי עמוק

כבוד האדם הוא צורך אנושי עמוק של כל אדם באשר הוא אדם. זהו ערך יסוד יהודי, ישראלי ואוניברסלי, ומבחנו היום-יומי הוא בהתייחסותם ובהתנהגותם של בני-אדם אל זולתם.

מה משמעות הצורך האנושי של אדם שיכבדוהו באשר הוא אדם? משמעותו שכל אדם, בכל מקום, מצפה שיכירו בייחודו האנושי ויתייחסו אליו עצמו בדרך חיובית – אל מעשיו, אל מחשבותיו, אל רגשותיו, אל משפחתו, אל אמונתו ואל עדתו, אל ציפיותיו ואל מצוקותיו. בו בזמן כל אדם, בכל מקום, מגיב בעלבון כאשר נוהגים בו בדרך הפוגעת בכבודו: כאשר מתעלמים מעצם קיומו ומאישיותו, כאשר לא מכירים בו כאדם, כאשר מגלים אדישות או אף עוינות למעשיו, למחשבותיו, לרגשותיו, לציפיותיו ולמצוקותיו, למשפחתו, לאמונתו ולעדתו; כאשר משפילים אותו, מקללים אותו ונוהגים כלפיו באלימות. אם כן כבוד האדם הוא בעת ובעונה אחת גם צורך של כל אדם שיתייחסו אליו בחיוב, שיגידו לו מילה טובה, וגם ציפייה שיימנעו מהפגנת יחס שלילי אליו, שלא יזלזלו בו ושלא ישפילו אותו. השפה העברית צופנת צורך אנושי זה במתח שבין המונחים 'כבד' ו'קל'. כך שלמה מאנדלקורן בקונקורדנציה לתנ"ך: "הכבוד הפך מן הקלון כהפך הכבד מן הקל" (מאנדלקורן, התשל"ה. עמ' 525-527). ומכאן שמתן כבוד לאדם משמעותו ייחוס חשיבות לאותו אדם, כלומר מתן ערך משמעותי לעצם ייחודו האנושי; והיפוכו הוא הקלת ראש בעצם קיומו, זלזול (מלשון יולי) וביזוי.

כבוד האדם כערך מוביל – יהודי, ישראלי ואוניברסלי

כבוד האדם הוא ערך מוביל ביהדות מראשיתה. ערך זה בא לידי ביטוי כבר בספר בראשית, בהיגד האלוהי "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו", ובהמשך: "ויברא אלהים את האדם בצלמו. בצלם אלהים ברא אותו, זכר ונקבה ברא אותם" (בראשית א, כו-כז). מדברים אלה עולה שכל אדם נברא בצלם האל, כלומר נברא להיות בצלם של ישות נשגבת.

הביטוי לערך כבוד האדם ביהדות מצוי גם בהלכות עשה וגם בהלכות לא תעשה. אציג כמה מובאות מני רבות:

- "הלל הזקן: מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך. זוהי התורה כולה והשאר פירוש, לך ולמד" (שבת, לא).
- "ואהבת לרעך כמוך. ר' עקיבא אומר: זה כלל גדול בתורה. בן עזאי אומר: זה ספר תולדות אדם, ביום ברא אלהים אדם בדמות אלהים עשה אותו – זה כלל גדול מזה, שלא תאמר: הואיל והתבזיתי יתבזה חברי עמי. אמר רב תנחומא: אם עשית כן דע למי אתה מבזה – בדמות אלהים עשה אותו" (ספרא, קדושים).
- "גדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה" (ברכות יט, יב).
- "כל המלביין פני חברו ברבים כאלו שופך דמים" (בבא מציעא, נח).
- אלפיים שנים בקירוב לאחר מכן, ובאותה הרוח, הרב הראשי לישראל הרב אליהו בקשי דורון קובע: "כבוד האדם חשוב ממצוות אחרות שבדת, משום שפגיעה בו יש בה משום פגיעה ביסוד האמונה ובבורא שהעריך את האדם בצלמו" (הראב"ן, 2001. עמ' 9).
- במדינת ישראל קובע חוק יסוד כבוד האדם וחירותו (1992, 1994): "חוק יסוד זה מטרתו להגן על כבוד האדם וחירותו... אין פוגעים בחייו, בגופו, או בכבודו של אדם באשר הוא אדם... כל אדם זכאי להגנה על חייו, על גופו ועל כבודו."
- על כך כתב השופט העליון אהרון ברק: "מאז חקיקתו של חוק יסוד כבוד האדם וחירותו שונה מעמדו הנורמטיבי של כבוד האדם בישראל. הוא הפך להיות זכות חוקתית על-חוקית... הסיכוי הוא בהעלאת כבוד האדם למקומו הראוי, כערך יסוד של החברה שלנו. חשיבותו של ערך זה אינה רק בכוחו להבטיח את כבוד האדם בישראל ואת כבוד ישראל בין אומות העולם. חשיבותו של ערך זה הוא בהיותו גורם מאחד ומגבש את בני החברה הישראלית על כל גוניהם, לבני חברה אחת, אשר על דגלה חרוט כבוד האדם" (הארץ, 3 ביוני, 1994).

- כבוד האדם הוא גם ערך יסוד אוניברסלי הבא לכלל ביטוי בתרבויות המזרח והמערב גם יחד. אביא דוגמאות אחדות מני רבות:
- בסין: דברי קונג-פו-צה (חופפים למאמרו של הלל): "כלום יש מאמר אחד שראוי לו לאדם לנהוג על פיו כל חייו? אמר החכם: הלא הוא המאמר על נתינת הדעת על חבר: מה ששנוא עליך אל תעשה לזולתך" (קונג-פו-צה, 1969. עמ' 144).
  - ועוד אמר החכם: "אל יהא אדם מצר שלא הכירו בו הבריות כערכו, אלא על כך יהא מצר, שמא לא הכירם כערכם" (שם, עמ' 51).
  - בהודו: "לעולם אל תאמר מילים קשות, כי הן תחזורנה ותפגענה בך. דברי כעס פוגעים, והפגיעה חוזרת ופוגעת" (דברי בודהה, **דהמפדה**, 1993. עמ' 37).
  - באפריקה: "כבוד הוא הדדי" (פתגם, שבט הזולו).
  - בנצרות: "נהגו כבוד בכל אדם" (אגרת פטרוס הראשונה ו, ב, 17). "ההגנה על כבוד האדם היא הבסיס לשלום בעולם" (האפיפיור יוחנן פאולוס השני, 1998).
  - באיסלאם: "המטרה החשובה ביותר של השריעה [ההלכה האיסלאמית] היא מתן כבוד לאדם ושחרורו" (זכריה אל ברי, השר לענייני ההקדש האיסלאמי במצרים בספרו **זכויות האדם באיסלאם**, 1981. קהיר [את התרגום קיבלתי מידיד ערבי לפני שנים רבות, ולצער אינן בידי הפרטים הביבליוגרפיים המלאים]).
  - באומות המאוחדות: מעמדו של כבוד האדם כערך אנושי אוניברסלי נקבע גם במבוא להצהרה העולמית על זכויות האדם (האומות המאוחדות, 1948): "כל בני אדם נולדים חופשיים ושווים בכבוד ובזכויות".

המתח בין כבוד הייורכי לכבוד לכל אדם

מה קורה אם כן במציאות האנושית היום-יומית לערך השזור ברוב התרבויות או אולי אף בכלן? ומה קורה בישראל לערך שאמור להיות ערך מוביל ביהדות ובמדינה?

מילון אבן שושן (1977) מביא 25 ביטויים שונים למונח 'כבוד' – החל ב'יקר, חשיבות והערכה רבה', דרך 'כינוי של חשיבות בפניה לאדם נכבד' וכלה בשילובו של 'כבוד' בביטויים כגון 'מלך הכבוד' ו'נשיא כבוד'. גם

באנגלית יש למונח 'כבוד' משמעויות רבות כמו למשל בביטויים honor, dignity, respect. למרות ריבוי המשמעויות אפשר להבחין בין שני דרכים עיקריות שכבוד האדם בא בהן לכלל ביטוי: האנכית והאופקית (Stewart, 1994, p. 54).

בדרך האנכית, שאפשר לכנותה גם הייררכית, מעניקים כבוד לאדם – במשמעות של 'יקרה' – בגלל מעמדו בחברה מסוימת: גבר, נשיא, שר, שופט, מנהל, רב, מפקד, ראש שבט, ראש משפחה, שחקן. אפשר לכנות דרך זו 'מתן כבוד סלקטיבי', כלומר לא כבוד לכל אדם באשר הוא אדם, אלא כבוד לבני-אדם מסוימים, מתוקף תפקידם. משתמעת מכך הפחתה בכבוד מסוג זה ואפילו היעדר כבוד למי שאינם נושאי תפקידים 'מכובדים'. דרך אנכית זו של מתן כבוד חלה גם על יחסים בין בני קבוצה אחת, המייחסים לעצמם כבוד בשל שיוכם לקבוצה זו, לבין בני קבוצה או קבוצות אחרות שאותם אין מכבדים או אף שוללים את כבודם ומשפילים אותם. כך למשל בחברה מעמדית ביחס לבני מעמד נחות; או בין אנשים בקבוצות אתניות שונות ששוררים ביניהן יחסי ניכור, מתח וסכסוך.

הדוגמה הקיצונית לכבוד הייררכי היא המשמעות שנותנות חברות המקיימות עבודת למושג 'כבוד'. בחברות כאלה עצם הבעלות על עבד היא המקנה כבוד לבעליו תוך שלילת כל זכות לכבוד מהעבד עצמו (Patterson, 1982). אם כי ברוב ארצות העולם עבודת אינה קיימת עוד, הרי יחסים דמויי עבודת ממשיכים להתקיים במדינות רבות בין מעבידים לעובדים, כולל ילדים. בדומה לכך מושג 'כבוד האישה' בתרבויות שונות צופן בחובו בפועל את 'כבוד הגבר' או את 'כבוד המשפחה'. מושגים אלה בנויים הייררכית על הגבלת זכויות האישה או אף על שלילתן – כגון שלילת זכותה של האישה על גופה, שלילת זכותה לחופש תנועה, לחופש ביטוי, לחופש תעסוקה ולחופש בחירת בן זוגה.

הדרך האופקית, שאפשר לכנותה גם שוויונית, היא הנובעת מהצורך האוניברסלי של כל אדם שיכבדו אותו באשר הוא. בדרך זו כבוד האדם הוא זכות יסוד וחובה של כל בני-האדם מעצם היותם בני-אדם, ולא בגלל מעמדם או תפקידם או הישגיהם או זהות הקבוצה שהם משתייכים אליה. בין שתי התפיסות – האנכית והאופקית – מתקיים כמובן מתח. אולם ייתכנו מקרים רבים שהמתח הזה אינו הכרחי. כך למשל ראוי שופט בבית המשפט לקבל יחס של כבוד באשר הוא שופט, כלומר נציג החוק; אולם אין בכך כדי לסתור את חובתו לכבד את באי בית המשפט, אפילו הם הנאשמים, באשר הם בני-אדם.

לעומת זאת בחברות שמעמד הגברים גבוה ממעמד הנשים, בחברות שבני עם אחד רואים עצמם עליונים על בני עם אחר, בחברות שמעסיקים מחשיבים עצמם בעלי זכויות יתר לעומת עובדיהם – בחברות כאלה מעמדו של המושג 'כבוד האדם' באשר הוא אדם' עודנו סוגיה קשה, עתירת מתחים וסתירות.

האומנם כל בני-האדם ראויים לכבוד באותה מידה?

מתח נוסף נובע מכך שגם אם כל אדם ראוי ליחס של כבוד, באשר הוא אדם, הרי לא כל בני-האדם ראויים ליחס הזה באותה המידה. האם אדם המשפיל את בת זוגו ראוי לכבוד כמו אדם המכבד את בת זוגו יום יום במעשיו ובדבריו? האם אדם שעיקר חייו נהנתנות ראוי לכבוד כמו אדם שעיקר חייו סיוע לאנשים במצוקה? מהשוואות אלה עולה שמתן כבוד או הימנעות ממנו עשויים גם לעודד התנהגות חיובית ולשמש כלי בקרה במקרים של התנהגות פוגעת.

מכאן עולה שאלה מוסרית מורכבת: האם אפשר בכלל לכבד עבריין מן הסוג המעורר סלידה, כגון איש המכה את אשתו ואת ילדיו, פדופיל או אנס? האם אפשר לכבד פקיד ציבור המזניח את חובותיו ומזלזל באזרח? במדינה שלא מתקיים בה שלטון חוק עלולים להתרחש מקרים של נקמת דמים פומבית או לינץ' אכזרי, לקול גידופים המושמעים מפיהם של חברי הקהילה כולה 'כי הוא לא בן אדם', בשם השמירה על כבוד האדם, אפילו אותו אדם שעל כבודו מגינים הוא עבריין רב מעללים. בארץ מתוקנת יימסר העבריין לידי בית המשפט, ימונה לו סנגור, והשופט שיפסוק את דינו ידבר אליו בנימוס קר גם אם יגזור עליו גזר דין קשה. אם יישלח העבריין לבדיקות פסיכיאטריות, ודאי שיקשיבו שם לדבריו בלי לפגוע בכבודו כאדם. מה שחש הציבור – סלידה, רצון נקמה, חוסר כבוד ('כי הוא לא בן אדם') – נשכח לאחר זמן ולרוב אין לו זכר אלא אצל קרבנו של העבריין. העבריין נענש בידי הרשות הממונה, ואין אחרי מעשה בית דין כלום.

על מצב כבוד האדם בעולם אומר תאודור זלדין (1995):

איש לא חזה את המחסור העולמי בכבוד. בעולם אין יודעים כיצד לתגמל בני אדם בעבור מה שהם ולא בגלל הדרגה שלהם בהיררכיה. כל עוד קבוצה של בני אדם שוכחת שהצורך בכבוד הוא אוניברסלי ותובעת כבוד רק לעצמה, התוצאות תהיינה עלובות כפי שהיו בעבר.

...אפשר כבר עתה לראות בזלזול בזולת דרך מעוותת לבקש כבוד...
אחת מההבטחות החשובות ביותר שבדמוקרטיה היא שתספק כבוד
לכל אדם... [אבל] משטרים דמוקרטיים עדיין לא מצאו דרך לבטל
את דרגות האי-הכבוד שיצרו הממון, החינוך וההופעה [התרגום
שלי – א"ה].

התמוטטות כבוד האדם – מלחמות עולם ומשטרים טוטליטריים

אזכיר שבמחצית הראשונה של המאה ה-20 התחוללו שתי מלחמות עולם
שמקורן באירופה. בראשונה נהרגו 14 מיליון בני-אדם, ובשנייה נהרגו למעלה
מ-40 מיליון בני-אדם, מהם 6 מיליון יהודים שנרצחו בידי גרמנים ובני
עמים אחרים. ביסודן העמוק של שתי מלחמות עולם אלה היה הזלזול
הגמור שחשו יוזמיהן לכבוד האדם, כל אדם, באשר הוא אדם. כך במשטרים
הרודניים בגרמניה הנאצית שבשליטת היטלר, כך בברית-המועצות שבשליטת
סטלין (20 מיליון קרבנות במחנות כפייה), כך בסין הקומוניסטית שבשליטת
מאו-צה-טונג (עשרות מיליוני קרבנות מהפכת התרבות), כך בקמבודיה
שבשליטת פול פוט (2 מיליון קרבנות, כשליש מתושבי קמבודיה) וכך בעוד
מדינות רבות. בעניין זה כותב Glover (1999):

התעמולה של עושי הזוועות מכוונת לעתים קרובות נגד כבודם של
הקרבנות. נעשים מעשים המשפילים את הקרבנות. מעשים כאלה
מסירים את אחד המחסומים העיקריים מפני זוועות נוספות...
אלה האחראים לזוועות היו במקרים רבים אנשים שבעצמם לא
זכו ליחס של כבוד [התרגום שלי – א"ה].

הבדלים בכבוד האדם בין חברות שונות ובתוכן

זוועות המאה ה-20 וכינון התנועות לשוויון אזרחי שבאו בעקבותיהן במדינות
רבות היו קרוב לוודאי מן המניעים העיקריים לתהליך הנגדי ההדרגתי של
קביעת כבוד האדם בתור ערך מוביל – בין כערך אוניברסלי במגילת זכויות
האדם של האו"ם ובין בחקיקה מיוחדת בעניין כבוד האדם במדינות שונות,
כולל גרמניה וישראל. עם זאת יש עדיין הבדלים בולטים בין מדינה למדינה

באשר לקיומו של כבוד האדם בחיי היום יום ובאשר להתנהגות בני-אדם אל זולתם. קיימות גם גישות מגוונות באשר לתפיסה בדבר מהותו של כבוד האדם.

את השאלה אפשר לנסח באופן הבא: אם כדברי חז"ל כל אדם הוא עולם ומלואו – האומנם מחובתו של אדם להתייחס לכל הרכיבים בעולמו של זולתו בבואו לכבד אותו? האם בבואנו במגע עם אדם, כל אדם, עלינו להתייחס לייחודו, למעשיו, למחשבותיו, לרגשותיו, למצוקותיו, לציפיותיו, למשפחתו, לאמונתו, לקהילתו? או שמא אין הכרח שנתייחס לכל אחד מאלה? כמה גישות מתייחסות לשאלה דלעיל:

הגישה המצמצמת מסתפקת בקיום כבוד האדם כדרך ארץ, כלומר קיום כללים מוסכמים לנימוסים ביחסי גומלין בין בני-אדם. עיקרם של נימוסים אלה הוא להכיר בזולת באורח אדיב (ימה שלומך?); יתודה על עזרתך! (ולהימנע מלפגוע בו (להימנע מלצעוק עליו, לקלל אותו, להכות אותו או להתעלם ממנו). גישה זו מתאימה ביותר ליחסים אקראיים כגון בין קונה למוכר, בין נהגים בדרכים, בין עובד מדינה לאזרח הפונה אליו בבקשה.

הגישה המרחיבה גורסת שככל שמתמשכים היחסים בין בני-אדם וככל שהם קרובים ומורכבים, כן מתן יחס של כבוד לזולת הוא מעשה חשוב יותר. למשל בין עובדים באותו מוסד, בין מורים לתלמידים, ויותר מכול – בתוך המשפחה.

שתי הגישות, המצמצמת והמרחיבה, אינן סותרות אלא משלימות זו את זו. ככל שבני-אדם מצויים ביחסים קרובים ומתמשכים, כך עליהם להכיר במורכבות זולתם ובצורך שלו לקבל יחס של כבוד; ולהפך: ככל שבני-אדם מרגישים ריחוק זה מזה וככל שמגעם אקראי, כך הם עשויים לפרש מהו כבוד דווקא כהכרה בזולת תוך שמירה על מרחק מסוים ממנו ועל פרטיותו.

אי-שוויון כמקור להשפלה – בד בבד קיימת גישה שלפיה יסודו של כבוד האדם הוא בשוויון בין בני-אדם. לפיכך כל מצב של אי-שוויון בולט, שתוצאותיו מצוקה, הוא בבחינת פגיעה בכבוד האדם והשפלתו. כך למשל חשים אנשים הסובלים מעוני וחיים בתנאי מחסור קשים (מגורים דלים, היעדר תעסוקה, היעדר שירותים חיוניים). לפי גישה זו כבוד האדם מחייב תיקון של תנאים אלה שאמור לשים קץ למצוקות או לכל הפחות לצמצם אותן.

האם כבוד האדם באשר הוא אדם הוא ערך מקובל בעולם?

אפשר לשער שבחברות שבהן תרבות לאומית המשותפת כמעט לכל התושבים, שבהן מתקיימים בעליל שוויון אזרחי ותרבות של דרך ארץ (civility) ביחס לכל אדם – בחברות כאלה עצמתו של המתח מחמת אי-כיבוד האדם עשויה להיות פחותה מבחברות אחרות. כדוגמה לחברות היכולות לשמש מופת לדרך ארץ נוכל לציין את מדינות סקנדינוויה. יש כמובן עוד חברות שקיים בהן אקלים של נימוסים ביחסים שבין אדם לזולתו, אך באחדות מהן עצם קיומו של אקלים כזה מותנה ביחסים מעמדיים כגון היחסים שבין גברים לנשים, היחסים שבין עתירי הכנסה לבין עובדי כפיים וכדומה (כך למשל ביפן עד לפני שנים מועטות).

אולם בחברות שבהן קבוצות גדולות בעלות זהות אתנית נבדלת ואשר קיימים בהן הבדלים גדולים ברמת החיים וההכנסה בין הקבוצות המרכיבות אותן, כבוד האדם עודנו סוגיה אנושית קשה. בריטניה לדוגמה שימשה במשך דורות מופת לדרך ארץ, אך לאחרונה ניכרת בה תמורה לרעה בתחום זה בתחומי חיים רבים כולל התנהגות התלמידים בבתי-הספר והיחסים בין בני הקבוצות האתניות החיים בה. בארצות-הברית שיעור האלימות בקרב האוכלוסייה הוא מן הגבוהים בעולם ומתלווה אליו שיעור אלימות גבוה בקרב בני-נוער. במדינות המתקשות לקיים את עצמן כמדינות חוק מעמד כבוד האדם רעוע עוד יותר, והשפלת בני-אדם, לעתים אף עד כדי קטילתם, הוא נוהג מקובל. כך עדיין במדינות רבות המוגדרות 'מדינות מתפתחות' – באפריקה, באסיה ובאמריקה הלטינית. בהקשר זה אפשר להשוות את שיעור מקרי הרצח בכוונה תחילה בין כמה מדינות (שיעור ל-100,000 תושבים; הנתונים מתייחסים לשנת 1994): יפן – 1, נורבגיה – 2.1, ישראל – 6.2, הפדרציה הרוסית – 21.8, קולומביה (Human Development Report, Oxford 1999) 75.9.

ודאי שנתונים אלה כשלעצמם אין לראות בהם מדד מדויק למצב כבוד האדם בעולם. אף-על-פי-כן השוואת הנתונים מלמדת על היבטים מגוונים של מצב כבוד האדם במדינות הנסקרות.

2

מצב כבוד האדם בישראל

כבוד האדם ביהדות – המתח בין כבוד לכל אדם לבין כבוד לאדם היהודי בלבד

מהו אם כן מצב כבוד האדם בישראל?

אף שכבוד האדם הוא ערך יסוד ביהדות, כי האדם נברא בצלם, ואף שכבוד האדם וחירותו הוא חוק יסוד במדינת ישראל, קיים מתח ניכר בין יסודות אלה לבין תפיסות בתרבות היהודית המייחדות את האדם היהודי כאדם ומפחיתות מערכו של האדם שאינו יהודי. יהודים רבים תופסים את המושג 'גוי' באורח שלילי. כל 'גוי' בעיניהם הוא אדם גס ופרימיטיבי, שאין לתת בו אמון. כך במסכת שבת (קמה): "מפני מה הגוים מזהמים? ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זהמתם; הגוים שלא עמדו על הר סיני – לא פסקה זהמתם." וכך בבא בתרא (צא): "אמר ר' יוחנן: המודה להם [לגויים] נופל בידיהם; והבוטח בהם – שלו שלהם." מסכת סנהדרין (לז) קבעה במקורה כלל אוניברסלי: "כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא." אך בדורות מאוחרים יותר תיקנו נוסח זה כלהלן: "כל המקיים נפש אחת **מישראל** כאילו קיים עולם מלא" (תודה לפרופ' אביעזר רביצקי שלימד אותי על מחקרו של פרופ' אפרים א' אורבך בסוגיה זו; ההדגשה שלי – א"ה).

מכל אלה עולה מתח קשה בין ערך כבוד האדם, כל אדם, בתור ערך יהודי – שהיה גם למסר אוניברסלי – לבין ערך זה בתור מסר הנוגע לאדם היהודי בלבד. המתח ודאי נובע גם ממצוקתם הקשה של יהודים בגלויות הרבות במשך 2,000 שנים ומתרבות ההתבדלות והגטו שהתקיימו בה, אם מכפייה ואם מבחירה. הוא נמשך במדינת ישראל וקיבל צביון חדש בעקבות הסכסוך הערבי-ישראלי והעימות בין יהודים לפלסטינים. כך, מבחינתם של יהודים רבים בימינו אם כי ודאי לא כולם, המושג 'ערבי' כמעט חופף, בהיבטיו השליליים, את המושג 'גוי' על מערכת הקשריו העמוסים חשדנות, זלזול, חוסר אמון ואיבה. אולם היחס השלילי מצד יהודים רבים אל האדם הערבי, באשר הוא ערבי, הוא רק מערכת אחת מני מערכות רבות של יחסי אנוש הפגועות קשה במדינת ישראל דהיום.

מצב כבוד האדם בעיני הישראלים

בעיני רוב הישראלים מצב כבוד האדם בחברה הישראלית בעייתי. הדבר ניכר קודם לכול בתפיסה העצמית הכוללת של הישראלים את עצמם. מה אומרים על כך הסקרים?

לפי סקר של מכון דחף שהתפרסם בידיעות אחרונות (13 בספטמבר, 1994) רוב הישראלים מייחסים לישראלי הטיפוסי בעיקר תכונות שליליות כגון חוצפה, גסות רוח, חוסר סובלנות, שחצנות, קולניות. תכונות אלה הן היפוכו של מושג כבוד האדם.

בסקר שערך מכון דחף בספטמבר 1996 נשאלו המרואיינים: "האם הישראלים מתייחסים בדרך כלל בכבוד לכל אדם באשר הוא אדם?" 26% מהמשיבים סברו שרוב הישראלים אכן נוהגים כך, ואילו 74% סברו שכמחצית ומעלה מהישראלים, או אף כולם, אינם מתייחסים בכבוד לזולתם. בסקר שנערך ב-1998 ציינו 41% מהמשיבים שבמגעייהם היום-יומיים הם פוגשים יותר מקרים שבהם אדם שומע ביקורת שלילית על זולתו ממקרים שאדם אומר מילה טובה. 29% סברו ההפך.

בסקר אחר שהתפרסם בידיעות אחרונות (9 במאי, 2000) נשאלה השאלה: "מה התכונה האופיינית ביותר לישראלי המצוי בשנת 2000?" 24% השיבו – חוצפה; 20% – ישירות בלא נימוס; 18% – חומרנות, 8% – רעשנות, קולניות.

מכל הסקרים האלה חוזרת ועולה המסקנה שרוב הישראלים מודעים לכך שאנו חברה ששכיחה בה התנהגות הפוגעת בכבוד האדם. זוהי מסקנה פרדוקסית לכאורה, שכן אם רוב הישראלים מודעים לכך שפגיעה בכבוד האדם היא תופעה נפוצה – מדוע אין הם פועלים לתיקונה?

נראה שביחסים בין הקבוצות בחברה הישראלית, ואף בתוכן, כבוד האדם עודנו סוגיה קשה ואולי אף משמש סוגיית מפתח בקביעת טיב היחסים. מובן שהיגד זה איננו חל על כל האנשים, ובוודאי קיימים רבבות רבות של מקרים שבהם הקשרים בין החברים בקבוצה מסוימת, או בינם לבין חברי קבוצה אחרת, הם קשרים של דרך ארץ וכבוד הדדי. ובכל זאת אפשר למנות מערכות יחסים רבות שכבוד האדם בהן הוא בעייתי.

כבוד האדם בין גברים לנשים

במקרים רבים עדיין רווחות תפיסות המעניקות כבוד יתר לגברים וכבוד מופחת לנשים (תפיסה 'אנכית'; תפיסה 'הייררכית'). אל תפיסות אלה מתלוות תפיסות סטראוטיפיות הממעטות מייחודה של האישה כאדם העומד ברשות עצמו ומתאפיינות בהתנהגות הפוגעת יום יום בכבודן של נשים. ביטויין הקשה ביותר בולט ברבבות המקרים של אלימות גברים כלפי נשים בתוך המשפחה. ארגוני נשים בישראל מעריכים שמספר הנשים המוכות בישראל בידי גברים מגיע ל-200,000 (**ידיעות אחרונות**, 1 באפריל, 1997). משמעות נתון זה היא שכמיליון ישראלים – גברים, נשים וילדים – חיים במשפחות שבהן הגברים במשפחה מתנהגים באלימות – מיליון, כלומר כשישית מאזרחי ישראל. נתון מקביל מצוי בסקר שערך מכון דהן ובו נשאלו המשיבים: באיזו מידה מתקיים או לא מתקיים בישראל מצב שבו גברים מתייחסים אל בנות זוגם ביחס משפיל? 56% השיבו שיחס משפיל מתקיים במידה רבה או די רבה לעומת 40% שסברו אחרת (סיכו, 1998).

מישור אחר של פגיעה בכבוד האישה הוא תחום ההטרדה המינית. 50% מהנשים העובדות חוו הטרדה מינית (**ידיעות אחרונות**, 24 בספטמבר, 2000); 29% מהנשים העובדות במשטרה טענו כי הוטרו מינית במקום עבודתן בשנה החולפת (**הארץ**, 12 בנובמבר, 2000). על-פי ההערכה 60-120 נשים בישראל נופלות מדי יום קרבן לתקיפה מינית (**ידיעות אחרונות**, 6 ביוני, 2001). בשנת 2000 הוכפל מספר הפניות למרכזי הסיוע לנפגעות תקיפה מינית: כמעט 25,000 פניות הגיעו בשנה זו למרכזים ברחבי הארץ, פי שניים מבשנת 1999 (**ידיעות אחרונות**, 7 במרס, 2001).

מחקר שערך פרופ' גבי ויימן, ראש החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה, בדק את כל תשדירי הפרסומת המסחריים ששודרו בערוץ השני בטלוויזיה בין דצמבר 1993 לדצמבר 1996 – סך הכול 3,223 תשדירים. תוצאות הבדיקה מציירות תמונה באשר לדמות האישה בעיני הפרסומאים: הנשים נמצאות בעמדות נחותות, קשורות למוצרים שמחירים נמוך ועוסקות לרוב בעבודות בית. שכיחות הופעתן בתשדירים קטנה מזו של הגברים, והדמות הסמכותית, המשכנעת, זו האומרת את 'המילה האחרונה' היא בדרך כלל דמות הגבר (**ידיעות אחרונות**, 25 במאי, 1997).

אחד התחומים הקשים ביותר בסוגיית כבוד האדם בישראל הוא תעשיית ייבוא נשים והעסקתן בזנות. במאי 2000 פרסם אמנסטי אינטרנשיונל דוח, ולפיו בכל שנה מוברחות לישראל ונסחרות בה אלפי נשים ממדינות חבר

העמים. הנשים מיובאות לישראל על-ידי רשתות של סרסורים וסוחרים כדי שישמשו זונות בבתי בושת. מהדוח עולה שרוב הנשים כלואות בבית הבושת, נאלצות לקיים יחסי מין עם מספר רב של גברים, והמתנגדות צפויות לאיומים, למכות ואף לאונס. את דרכוני הנשים ואת כרטיסי הטיסה שלהן, ופעמים רבות גם את הכסף שהביאו עמן, הסרסורים לוקחים. לרוב הנשים נמכרות אחרי חודשים מספר לסרסור אחר. עד לעת האחרונה התעלמו הרשויות בישראל מן התופעה. המשטרה לא פעלה וכמעט שלא אכפה את החוקים הנוגעים בדבר (עו"ד עינת הורביץ, **בתלם**, ספטמבר, 2000; נעמי לבנקורן, **כאן**, 4, מאי, 2001). דברים דומים עולים מתוך דוח מחלקת המדינה בארצות-הברית שהתפרסם בקיץ 2001. לפי דוח זה ממדי התופעה בישראל הם מהחמורים בעולם: "ממשלת ישראל אינה עונה על סטנדרטים מינימליים למלחמה בסחר בבני-אדם ולא נקטה כל צעדים משמעותיים להילחם בתופעה, אם כי החלה לנקוט צעדים בכיוון זה" (**הארץ**, 31 ביולי, 2001). המסקנה מהממצאים היא שההתמודדות עם סוגיית הסחר בנשים נמצאת בעדיפות נמוכה בחברה הישראלית, והלכה למעשה רוב הממסד הישראלי ורוב הישראלים אדישים לנוכח תופעה זו של עבדות נשים או אף משלימים עם קיומה. ייתכן שבקיץ 2001 החל המשרד לביטחון פנים ליזום תמורה במצב עניינים זה, אך על יזמה זו לעמוד במבחן התוצאות בשנים הבאות.

אזרחים נפגעי אלימות

אלימות היא ההפך מכיבוד האדם. האדם האלים מבקש לפגוע בקרבו, אם בדרך מילולית אם בפגיעה בגופו. בדרך זו הוא משפיל את קרבנו או אף שם קץ לחייו. שיעור האלימות בישראל מצוי בעלייה תלולה ובשיעור העולה על קצב גידול האוכלוסייה. יעידו על כך הנתונים שלהלן העוסקים במספר תיקי החקירה של המשטרה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **השנתון הסטטיסטי בישראל**, 2000):

1999	1980	
20,287	3,852	איומים
2,643	318	עברות הנוגעות לחיי אדם
32,154	11,768	עברות הנוגעות לגופו של אדם
45,186	17,319	עברות הנוגעות לסדר הציבורי
1999	1990	
27,338	12,709	גרימת נזק לרכוש בודון

באוגוסט 2001 הציג מפכ"ל המשטרה רב-ניצב שלמה אהרונישקי את הנתונים על המחצית הראשונה של שנה זו. הממצאים מראים שבשנת 2001 נמשכה העלייה במספר מקרי הרצח בהשוואה לאותה תקופה בשנה הקודמת, עלה מספר העצורים בשל עברות פליליות, וחלה עלייה במספר המקרים של פשיעת נוער (**ידיעות אחרונות**, 8 באוגוסט, 2001).

על מצב האלימות בישראל אומר תת-ניצב ד"ר דני גימשי, שסיים בקיץ 2001 את תפקידו כמנכ"ל מציל"ה – המועצה הציבורית למניעת פשיעה בישראל:

האלימות נהפכה לחלק מההוויה הישראלית. מתרגלים אליה, מעצבים על פיה אופני התנהגות ודרכי חיים. אנשים עוזבים שכונות ומפנים את מקומם לאחרים שידם אינה משגת לגור במקומות אחרים. המערכת השלטונית, ובכלל זה המשטרה, ויתרה על יישובים מסוימים... בעלי אמצעים אינם סומכים על הרשויות, שוכרים חברות שמירה וממגנים את בתיהם. קיימת כבר סכנה מוחשית שארגוני פשע יהפכו לתחליף לארגונים לגיטימיים.

גימשי אינו מקבל את התירוץ שהמאבק באלימות מתגמד לנוכח איומי הטרור: "זו דרך נסיגה קלה מדי. אלימות פנימית משפיעה על איכות החיים של האזרח יותר מסכנת פיגועים" (**הארץ**, 31 ביולי, 2001).

אלימות כלפי ילדים

בישראל יש 330,000 ילדים בסיכון ו-120,000 ילדים הנתונים לסכנה מידית. לדברי שר העבודה והרווחה כל ילד שישי בישראל נמצא בסיכון (**ידיעות**

אחרונות, 26 במאי, 1997). בשנת 2001 טיפלו פקידי הסעד בישראל ב-27,335 ילדים שחוו התעללות פיזית או מינית. מרבית הנפגעים בגילים 9 עד 11 (**ידיעות אחרונות**, 29 במאי, 2002). במילים אחרות: לפחות שישית מהילדים בישראל גדלים בתנאים של חוסר כבוד והשפלה.

ארגון הבריאות העולמי ערך ב-1997 מחקר מקיף על מידת החשיפה של בני נוער לביטויי אלימות. במחקר השתתפו 24 מדינות באירופה וצפון אמריקה כולל ישראל. לפי הממצאים בני הנוער הישראלים חשופים בחיי היום יום שלהם לרמה גבוהה של ביטויי אלימות גופנית ומילולית בהשוואה למדינות אחרות.

ממצאי מחקרים שנערכו בארץ ובעולם מצביעים גם על התרומה השלילית שיש לשידורי הטלוויזיה על ילדים ומבוגרים כאחד. ממחקר שערכה ד"ר חוה תדהר מאוניברסיטת בר-אילן עולה ששיעור האירועים האלימים בתכניות המיועדות לילדים בגיל הרך מגיע ל-12 עד 13 אירועים אלימים, פיזית ומילולית, לשעה – אירוע לכל 4.8 דקות צפייה. כמחצית מהתכניות ששודרו בשבוע שבוצע המחקר (בסוף 1999) היו אלימות. בסך הכול נרשמו 837 אירועים אלימים במשך 3,997 דקות שידור. תכניות הטלוויזיה לילדים בישראל אלימות אפילו יותר מבארצות-הברית ובאירופה (**ידיעות אחרונות**, 3 בדצמבר, 2000).

לאלימות בתקשורת מתוספת אלימות מורים כלפי תלמידים. מדוח ועדת וילנאי שחקרה את תופעת האלימות בבתי הספר עולה שאחד מכל חמישה תלמידים חווה השפלה מילולית מצד מורים. 100,000 תלמידים בשנה מקבלים בעיטות או אגרופים מאנשי החינוך שבאים אתם במגע (**הארץ**, 26 בינואר, 2000).

השפלה ואלימות בין בני נוער

מסקר משווה שערך הארגון הבינלאומי להשוואת הישגים בחינוך ב-38 מדינות עולה כי בתי-הספר בישראל הם האלימים ביותר. כך לדוגמה כרבע מתלמידי כיתות ח' בישראל היו קרוב לפגיעות גופניות מידי חבריהם בעת שהותם בבית-הספר. ישראל עומדת גם בראש טבלת האלימות המילולית בעולם. 51% מהתלמידים בארץ דיווחו שחבריהם קיללו או השפילו אותם. ישראל ממוקמת במקום השני בעולם בשיעור הוונדליזם בבתי-הספר: 30% מהתלמידים דיווחו על שהשחיתו חפצים בבית-ספרם; 10% מתלמידי כיתות

ח' דיווחו שחבריהם גנבו מהם חפצים; 6% מתלמידי כיתות ח' דיווחו שהם נוהגים להפריע למוריהם בעת השיעורים (**הארץ**, 20 במרס, 2001).

חנה שדמי, המפקחת על השירות הפסיכולוגי במשרד החינוך, סיכמה את הממצאים משלושה מחקרים על תופעת האלימות במערכת החינוך (**ערוץ חינוכי**, משרד החינוך, מאי 2001):

- כשליש מתלמידי בתי-הספר אינם מרגישים מוגנים.
- כ-58% מהתלמידים בבתי-הספר היסודיים, מחצית מהתלמידים בחטיבות הביניים וכשליש מתלמידי החטיבות העליונות מדווחים שתפסו אותם בכוח או דחפו אותם בכוונה לפחות פעם אחת בחודש החולף.
- כ-80% מתלמידי בתי הספר היסודיים וחטיבות הביניים וכ-65% מתלמידי החטיבות העליונות מדווחים שסבלו מאלימות מילולית.
- כ-54% מהתלמידים בחטיבות הביניים וכ-57% מהתלמידים בחטיבות העליונות טוענים שאין להם יחסים טובים עם המורים שלהם.

בו בזמן 49% מהמורים מעידים על אלימות המופנית כלפיהם מצד תלמידים. המורים סובלים מאלימות פיזית, מקללות, מגרימת נזק למכוניותיהם ומהטרדות בטלפון (**ידיעות אחרונות**, 2 בנובמבר, 1999). עוד תופעה היא תלמידים שבנסיעתם באוטובוסים ציבוריים מביתם לבית-הספר ובחזרה מתנהגים באלימות וגורמים נזקים במיליוני שקלים לאוטובוסים (**ידיעות אחרונות**, 7 בנובמבר, 1999). 12% מתלמידי כיתות ו' עד י"א מצטיידיים בכלי נשק (**ידיעות אחרונות**, 2 באפריל, 1997).

"אלימות נוער תהיה בקרוב הבעיה המרכזית של המדינה," כך העריך תת-ניצב דני גיימשי כשהיה ראש היחידה לשיטור קהילתי במשטרה (**ידיעות אחרונות**, 18 בינואר, 1998). לפי הערכת המשטרה לפחות 30% מכלל העברות במדינה מבוצעות בידי בני נוער (**ידיעות אחרונות**, 13 ביוני, 1999).

נפגעים בתאונות דרכים

לתאונות דרכים יש סיבות רבות. עם זאת קרוב לוודאי שאחת הסיבות העיקריות היא זלזול של חלק מן הנהגים בנהגים אחרים המצויים באותה שעה בדרך. אצל נהגים אלה לא כבוד האדם הוא הערך המוביל בנהיגתם אלא כבוד מעמדם הם בכביש, כקודמים לאחרים, ובלא התחשבות ונדיבות

כלפי בני-אדם אחרים. אומר על כך יצחק אשל, מנכ"ל הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים: "אני בעיקר מאוד מאוד מודאג. אני מודאג מהאגרסיביות הנוראה של הנהג הישראלי, מחוסר הסובלנות וחוסר הסלחנות" (אור ירוק, דצמבר 2002).

אעמוד תחילה על שיעור ההרוגים והנפגעים בתאונות דרכים בישראל בהשוואה למדינות אחרות. השוואה זו נוגעת בייחוד למדינות מפותחות שבהן שיעור כלי הרכב גבוה. להלן שיעור הנפגעים וההרוגים ל-100,000 תושבים: נורבגיה – 276; בריטניה – 559; ישראל – 810, ארצות-הברית – 1,266 (Human Development Report, Oxford 1994).

ד"ר משה בקר, יועץ ועדת החקירה של הכנסת לעניין תאונות הדרכים, העריך לקראת סוף שנת 2002 שמספר ההרוגים בתאונות דרכים באותה שנה עלול להגיע ל-550 (שיעור זה דומה למספר הנרצחים בפיגועי טרור בשנת 2002) – עלייה של 9.3% לעומת שנת 2000. הוא העריך גם שמספר תאונות הדרכים עם נפגעים צפוי להגיע ל-89,130 (ידיעות אחרונות, 5 בדצמבר, 2002).

שיעור הנפגעים בתאונות דרכים בישראל עולה על שיעור הנפגעים בכל המלחמות. במשך שנות קיום המדינה, בכל המלחמות ופיגועי הטרור גם יחד, נהרגו כ-14,000 ישראלים. בתאונות דרכים באותן שנים נהרגו כ-22,000 ישראלים. מכאן עולה השאלה הקשה מדוע מדינה שבה יותר בני-אדם נהרגים בדרכים מבמלחמות ופיגועי טרור אינה משקיעה בנהיגה בדרכים ובכבוד לאדם הנוסע בדרכים משאבים בסדרי גודל שידמו למשאבים שהיא משקיעה בביטחון; ומדוע כבוד האדם הנפגע בתאונות דרכים נופל מכבוד האדם הנפגע בפעולת טרור? שאלה דומה אפשר לשאול על ההיקף והעצמה הרגשית של העיסוק בתקשורת בנפגעי פעולות טרור לעומת העיסוק הפחות אינטנסיבי בנפגעי תאונות דרכים ובמשפחותיהם האבלות.

לאחרונה הוקמה 'עמותת אור ירוק' – העמותה לשינוי תרבות הנהיגה בישראל. בגישתה המקפת ייתכן שיש סיכוי לתהליך שיביא עמו תמורה במצב.

כבוד האדם:

• ביחסים שבין עתירי הכנסה לבין מעוטי הכנסה

כחמישית מאזרחי ישראל חיים מתחת לקו העוני, חלק גדול מהם בתנאי מצוקה קשים: חוסר תעסוקה, מצוקת דיור, מצוקת חינוך, מצוקת בריאות, מחסור במזון, מצוקת גיל הזקנה. שיעור אוכלוסיות המצוקה גבוה ביותר בקרב התושבים בעיירות הפיתוח, בקרב העולים ממדינות חבר העמים ומאתיופיה ובקרב הערבים אזרחי ישראל. אמנם ישראל היא מדינת סעד האמורה להעמיד לרשות כל אזרחיה שירותי סעד בתחומי החיים השונים, אך למרות היקפם של שירותים אלה קיימות בקרב חלק גדול מהעניים, תחושות קשות של ניכור ושוליות; תחושות של התעלמות מצרכיהם ואפילו מקיומם מצד מגזרי אוכלוסייה אחרים.

מצבם של האזרחים החיים בעוני עומד בניגוד חד לתנאי השפע שחיים בהם אנשי העשירון והמאיון העליונים. ניגוד זה מחריף אצל רבים מהעניים את התחושות של זלזול בכבודם מצד עתירי הכנסה. אל התחושות מסוג זה מתלווה במקרים רבים גם כבוד עצמי ירוד. לא מכבר טען בפומבי אדם המרוויח למעלה מ-800,000 שקלים בחודש שגם אם ייתן 10,000 שקלים למשפחה כלשהי, לא יועיל הדבר לאף ילד במשפחה. כל אדם החי בעוני יחשוב שצוחקים לו – לעג לרש המעורר חימה.

• ביחסים שבין ילידי הארץ לעולים

בכל מדינות העולם חוויית הקליטה וההסתגלות של מהגרים בארצם החדשה היא בדרך כלל חוויה קשה. היא קשה בכמה ממדים – בראש ובראשונה בממד ההסתגלות לתרבות זרה, כולל הרגלי התנהגות שונים מאלה שהמהגר רגיל אליהם. אף שרוב העולים לישראל יהודים, בעבור רובם התרבות הישראלית שונה מאוד מתרבות המוצא שלהם, בעיקר בנוהגי ההתייחסות לזולת.

מאז קום המדינה התנסו עולים רבים במהלך קליטתם בחברה הישראלית בחוויות קשות של פגיעה בכבודם ובהשפלה וזלזול בהם ובתרבותם. לאלה מתלווים סטראוטיפים שליליים על אודות קבוצות עולים מסוימות, והם מכונים בפי הוותיקים 'פרימיטיבים', 'פושעים', 'מפיונרים' ו'זונות'. בהרצאה במכון ון ליר בראשית שנות ה-90 סיכם שר הקליטה דאז יאיר צבן שהכישלון הגדול בקליטת העולים התבטא בפגיעה בכבודם ובהשפלתם.

הפגיעה בכבוד העולים מתרחשת במסגרות רבות בחברה הישראלית: בבתי-הספר – ביחסם של חלק מן התלמידים לתלמידים העולים; בצבא – ביחסם של חלק מן המפקדים והחיילים לעמיתיהם העולים; במוסדות המדינה האמורים לטפל בעולים ובעיותיהם. בדצמבר 1997 הפגינו כ-1,000 עולים באשקלון נגד יחסה של המשטרה כלפיהם: "נמאס לנו להיות זרים בארצנו" (ידיעות אחרונות, 3 בדצמבר, 1997). אלכסנדר מולגאנוב, תלמיד בן 15 שנמצא כבר 11 שנים בארץ בעת הריאיון עמו, נשאל אם הוא רואה הבדל בין הצבר לעולה. תשובתו: "בטח. אצל הצברים אין כבוד לאדם. החברות נמדדת בכמה כסף יש לך. זה לא כמו אצלנו הרוסים, אנחנו אחים בנשמה" (ידיעות אחרונות, 4 ביוני, 2001).

בו בזמן יש עולים המפגינים יחס מזלזל כלפי הישראלים הוותיקים והם מייחסים לעמיתיהם סטראוטיפיים שליליים. הם מכנים את הישראלים הוותיקים 'חסרי תרבות' ו'פרימיטיביים'. העובדה שחלק גדול מהעולים אינם יהודים רק מחמירה את יחסיהם עם הישראלים הוותיקים. אומרת רינה גרינברג, ממלאת מקום ראש העיר כרמיאל והממונה בעירייה על קליטת העלייה: "מפריע לי שרוב העולים הבאים היום לכרמיאל הם לא יהודים. אני מעריכה ש-65% מהם לא יהודים. האנשים האלה לא רואים בישראל מקום של היהודים והם לא מרגישים כמונו שאין לנו ארץ אחרת. מה שהכי מטריד אותי זה השנאה שלהם ליהודים" (הארץ, 1 ביוני, 2001).

• בין דתיים לחילונים

רבים מן הדתיים והחילונים בישראל מקיימים ביניהם יחסים של דרך ארץ ואף של ידידות אישית. עם זאת במקרים רבים היחסים בין בני שתי הקבוצות מהולים בעוינות, בזלזול, בניכור ובחשדנות הדדית ורוויים סטראוטיפים שליליים הפוגעים בכבודם של אלה ושל אלה.

בעיני חילונים רבים חובש כיפה 'יחי בתקופת האבות', הוא 'שחצן', 'גזען' ו'נוטה לאלימות', ואילו בעיני דתיים רבים החילוני הוא 'פורק כל עול', 'חסר ערכים', ו'מנוכר ליהדותו'. סטראוטיפים אלה חוסמים את הכבוד לכל אדם באשר הוא ולעולמו הייחודי.

מסקר 'דחף' שנערך ב-1998 עולה שרוב הדתיים סבורים שהם מתייחסים בכבוד לחילונים, אך למעלה משני שלישים מן החילונים סבורים שהדתיים מזלזלים בהם. כמחצית מן הדתיים וכמחצית מן החילונים סבורים שרוב החילונים מתייחסים לדתיים בזלזול.

• בצה"ל

מכל המערכות ההייררכיות במדינה הצבא הוא המערכת הסמכותית ביותר בכל הנוגע להיקף הסמכויות שהיא מעניקה למפקדים. בוודאי ישנם צבאות רבים אחרים שהמערכת ההייררכית שלהם נוקשה ומחמירה אף יותר מבצה"ל. עם זאת גם צה"ל הוא דגם מובהק לכבוד בממד האנכי לעומת הכבוד בממד האופקי: כבוד רב לבעל הדרגה הגבוהה לעומת כבוד פחות לחיילים בעלי דרגה נמוכה; כבוד רב לחייל הוותיק לעומת כבוד פחות לחייל הטירון. במקרים רבים יחסים אלה הופכים ליחסים של אי-כבוד בין מפקד לפקודו, של האדרת המפקד (לפחות בעיני עצמו) והשפלת החייל והחיילת כבני-אדם. נוסף על אלה קיימים מקרים של השפלה מילולית וגופנית של חיילים בידי עמיתיהם. דוגמה רווחת הם טקסי הזיבורי' שעורכים חיילים ותיקים לחיילים חדשים. גם בקרב חיילי מילואים נשמעות תלונות על יחס מזלזל מצד הסגל הסדיר. ובכל זאת יש להדגיש שקיימים רבבות מקרים שהיחסים בעיקרם תקינים ואנושיים, וקיימת רוח צוות המלכדת יחד את כל החיילים ביחידה.

להלן כמה נתונים על תופעות הפגיעה בכבוד האדם בצה"ל:
 - מסקר שערכה ב-1999 מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל (ממד"ה) עולה כי התחושה הקשה שרבים מן החיילים חשים כלפי המערכת הצבאית נובעת מהרגשתם שהמערכת בכללה ומפקדיה הבכירים מקרינים ניכור. חיילים גם דיווחו שהם חשים זרות ואין-אונות בצבא. 42% אמרו ש"אין טעם להתלונן בפני שלטונות הצבא בנושאים שונים, כי זה ממילא לא יעזור." 43% העידו שהם חשים שצה"ל ממצה את היכולת ואת הכישורים שלהם במידה מועטת בלבד. 57% אמרו שהם חשים תחושת בזבוז במידה גבוהה או בינונית במהלך שירותם הצבאי. 30% הביעו שביעות רצון נמוכה מהטיפול בפרט. למרות זאת הביעו 64% מהנשאלים שביעות רצון מהמפקד הישיר שלהם (**ידיעות אחרונות**, 20 בדצמבר, 1999).

- מסקר 'דחף' שנערך ב-1998 עולה שבין הגילים 18-21, שהם הגילים של שירות החובה בישראל, 65% סבורים שהשפלת חיילים בידי מפקדיהם היא תופעה נפוצה בצה"ל.

לסוגיות של פגיעה בכבוד האדם בתוך צה"ל מתוספת הסוגיה הקשה עוד יותר של פגיעה בכבוד האדם והשפלתו במגעים של חיילי צה"ל עם פלסטינים תושבי השטחים.

• בקרב חברי הכנסת ושרי הממשלה

הדימוי הרווח בציבור על חברי כנסת הוא שבמקרים רבים הם אינם מגלים יחס של כבוד לעמיתיהם, בעיקר ליריביהם. הדבר בא לכלל ביטוי גם בניסוחים המילוליים שהם בוחרים למחשבותיהם וגם באורח ההתבטאות הצעקני שלהם. חברי כנסת אמורים לשמש דמויות מופת ציבוריות, והמופת שחלק מהם משדרים, במודע או שלא במודע, הוא של היתר לפגוע בכבוד האדם. בעניין זה חוזרים וטוענים המורים במערכת החינוך: מה יועיל החינוך לדרך ארץ בבית-הספר כאשר התנהגות נבחרה העם משדרת יום יום מסר הפוך?

ביטוי למצב עניינים זה נמצא בסקר דעת קהל שנערך ב-1999. בסקר נשאלה השאלה: "האם חברי הכנסת מתייחסים בכבוד לכל אדם ונמנעים מהשפלתו או שרובם אינם נוהגים לכבד כל אדם?" התפלגות התשובות הייתה כלהלן: 27% מן המשיבים סברו שרוב חברי הכנסת או חלק גדול מהם מתייחסים בכבוד לכל אדם; 18% חשבו שכמחצית מחברי הכנסת נוהגים כך, ואילו 53% השיבו שרק מעטים מחברי הכנסת, או אף לא אחד מהם, מתייחסים בכבוד לכל אדם ונמנעים מהשפלתו. לשאלה אחרת ענו 55% מהמשיבים שחלק גדול מחברי הכנסת או אף רובם משמשים דוגמה שלילית לציבור (מכון דהף ועמותת סיכוי, 1999). אוסיף שכאשר הציע יו"ר הכנסת אברהם בורג בשנת 2000 לחברי הכנסת להשתתף בסדנה בת שלוש שעות לביור מצב כבוד האדם בכנסת, רק שלושה חברי כנסת מתוך 120 נענו בחיוב להצעתו.

בסוף 1999 העביר מזכיר הממשלה יצחק הרצוג לשרי הממשלה מכתב ששלח אליו יו"ר הנהלת חברה פרטית לארגון כנסים בינלאומיים, צבי גלפנר. וכך כותב גלפנר: "מה לעשות כאשר המשתתף בכינוס בארץ, אחר שעבר את תלאות נמל התעופה שלנו, נפגש בישראל עם חוסר הנימוס כבר בפתיחה לכינוס, ודווקא בדמות נציג ממשלת ישראל?" הוא מונה כמה תופעות כמעט שגרתיות אצל חלק גדול משרי הממשלה: "מבטלים השתתפות ברגע האחרון, לעתים ללא הסבר; מאחרים; מופיעים בלבוש שאינו הולם את המעמד; עוזבים לפני שהסתיים האירוע בו הסכימו להיות אורחי הכבוד." ומסיים: "אני מאמין שהנוגעים בדבר אינם ערים לעובדה שהם מעליבים את האורחים מחו"ל, ועל ידי כך גורמים נזק למדינת ישראל." תגובת אחד משרי הממשלה למכתב זה: "לא אתפלא אם בשבוע הבא יבדקו אם גזזנו ציפורניים" (ידיעות אחרונות, 18 בנובמבר, 1999).

• בין שוטרים לאזרחים

משימתם של השוטרים קשה: עליהם לאכוף חוק וסדר תוך שימוש ב'כוח סביר'. השוטר מופקד לשמור הן על כבוד האדם הן על חייו. האם שוטרים, בכל מקרה, אכן שומרים על כבוד האדם באשר הוא אדם? שוטרים רבים נוהגים בכבוד בכל אדם. אך יש שוטרים שאינם מקפידים לשמור על כבוד האדם ועל כבוד גופו. הדבר מתבטא ביותר ביחס שלהם לבני מיעוטים ולבני קבוצות חלשות. במקרים רבים הם מפעילים אלימות בלא צורך (ב-1995 הוקמה ועדה מיוחדת לחקירת התופעה. את הוועדה מינה שר המשטרה ובראשה עמד פרופ' מרדכי קרמניצר).

התוצאה היא שחלק מן הציבור פיתח תדמית שלילית בנוגע לשוטרי משטרת ישראל. רבים מתושבי ישראל סבורים שבהתנהגות השוטרים יש יסוד אלים ושרירותי, שהם אינם מכבדים את האדם ואף משפילים אנשים השפעה מילולית וגופנית. בסקר מכון דחף (1998) השיבו כרבע מן הנשאלים שהם או אחד מבני משפחתם התנסו אישית באלימות שנקטו כלפיהם שוטרים. במילים אחרות, כרבע מן הישראלים חוו על גופם שלהם או באמצעות אחד מבני משפחתם פגיעה בכבודם מידי שוטרים.

• בין עובדי ציבור לאזרחים

עובדי ציבור רבים ודאי מסורים לתפקידם ורואים בשירות לציבור משימה אנושית יום-יומית. בכך הם משמשים מופת לשירות ציבורי. עם זאת במקרים רבים הם מתייחסים לאזרחים בזלזול הפוגע בכבודם. הם מפגינים את הזלזול הן באורח דיבורם הן בדרך טיפולם בצרכיו של האזרח. תופעה נפוצה היא שעובדים אינם משיבים לפניית הציבור או מעבירים את הטיפול בפניות מעובד לעובד וממשרד למשרד.

מדברי מבקרת המדינה, השופטת מרים בן פורת:

יש רשעות והזנחה מצד רשויות השלטון בהתנהגותן אל האזרח. בדו"ח נציב קבילות הציבור גילינו מקרים של אי איכפתיות, הזנחות וחשדות למעשי שחיתות... מריבוי התלונות כנגד רשויות מקומיות עולה כי עדיין חסרה בהן מידה מספקת של ערנות לחיוניות שבהקפדה עקבית על פעולה בצמידות לעקרון החוקיות ולכללי המינהל התקין והצדק (הארץ, 30 ביולי, 1997).

מאחר שמוסדות ציבור הם המופקדים על השירות לאזרח, ודאי שנטל

האחריות לכבוד האדם מוטל בעיקר עליהם. עם זאת יש לציין שקיימים גם מקרים שאזרחים מבזים עובדי ציבור על עצם היותם 'פקידים' ומתיחסים אליהם בקוצר רוח, בזלזול ואף באלימות.

• בבתי חולים

תלונות חוזרות ונשנות נשמעות, לפחות כלפי חלק מבתי החולים, על ניכור בין הסגל לבין החולים ועל פגיעה בכבוד החולה ובהתייחסות אליו כאל אובייקט ולא כאל אדם.

אתן דוגמה אחת מני רבות: הצוות הרפואי נכנס בבוקר לחדר החולים, מתעכב ליד כל מיטה, בודק את לוח הנתונים הצמוד למיטה, חברי הצוות משוחחים ביניהם על מצבו של החולה – כל זאת מבליל לומר אף מילה לחולה, אפילו לא ברכת בוקר טוב. לעתים חברי הצוות מדברים ביניהם בשפה שהחולה אינו מבין, כאילו אינו נמצא שם.

מהתרשמות אישית אני יכול לומר כי יש הבדלים בולטים בין המחלקות בתוך אותו בית חולים בכבוד הניתן בהן לחולה. יש מחלקות שהצוות הרפואי שלהן מגלה מסירות אנושית עמוקה לחולים, ויש מחלקות שהצוות הרפואי מפגין זלזול והתעלמות מצורכי החולה, ואף משפיל אותו שלא לצורך.

• בין ישראלים לפלסטינים

בין הישראלים לפלסטינים קיים סכסוך בן 100 שנים; במרכזו המאבק על השליטה באדמות הארץ. במאבק זה איבדו הפלסטינים ב-1948 – במלחמה שהם היו יוזמיה – 80% משטח הארץ; במלחמת ששת הימים כבשה ישראל את יתרת השטח, ועד להסכם אוסלו ב-1993 חיו כל הפלסטינים בגדה וברצועת עזה תחת ממשל צבאי ישראלי. מנקודת ראותם של ישראלים רבים, ואולי אף של רובם, הפלסטינים כולם, או רובם, היו ועודם אויבים התומכים בפעולות טרור שהן רצח בני אדם חפים מפשע. המסקנה מהשקפה כזאת היא שבעימות עמם אין חובה לכבדם כבני-אדם. אולם בצד הפלסטיני החוויה המרכזית מאז התבוסה לישראל ב-1948, ובעיקר מאז התבוסה ב-1967, היא ההשפלה בהתייחסות היום-יומית של ישראלים כלפיהם. לחוויה זו פנים רבות:

- ראשית, החיים יום יום, במשך עשרות שנים, תחת ממשל צבאי זר ובלא זכויות אזרח; כלומר התנסות יום-יומית בחיים שכובש זר שולט בהם ומכתיב בכוח ואף בשרירות לב חלק גדול מאורחות החיים. בעבור חלק

גדול מתושבי השטחים התנסות זו נמשכת גם אחרי הסכמי אוסלו. - שנית, עצם ההתנסות היום-יומית של פלסטינים במגע עם חיילים ואזרחים ישראלים במחסומים, בדרכים, במשרדים, בחיפושים בבתיים, בעוצר ובהרס בתיים; התנסות שבה יחסם של רבים מהישראלים הוא יחס מזלזל, משפיל ונעדר התחשבות אנושית. עדויות על כך יש למכביר בדיווחים של 'בצלם', של 'רופאים לזכויות אדם', של כתבי 'הארץ' אמירה הס וגדעון לוי ושל עוד אישים וארגונים. כמו כן מתקבלים דיווחים ממקרים ששוטרי משמר הגבול וחיילים מועמדים לדין על התעללות גופנית בפלסטינים.

במכתב ל'הארץ' (8 ביוני, 2001) כותב מרמאללה וינסנט רומאני, חוקר מדע המדינה העושה לדבריו בשנתיים האחרונות עבודת שדה בשטחים: הדבר שאי אפשר להבין אותו באירופה או מעבר לקו הירוק הוא מידת הייאוש, ההשפלה והעוני שחווים האנשים בשנות כיבוש... בנסיעה בגדה המערבית אני ער בכל פעם למחזות בהם משתעשעים חיילים ישראלים בהפחדת אזרחים פלסטינים ברוביהם רק לשם הבדיחה, מעכבים אותם שעות, מגדפים אותם ולעתים מכים אותם. כדי לעשות מעשים כאלה ולהצדיק אותם מתוך פחד, נימוקי 'ביטחון' או הצדקה אידיאולוגית – צריך בסיס פסיכולוגי מתאים: להתכחש לאנושיותם, או למעמדם השווה כבני אדם של אזרחים אלה.

אעיר על כך שבוודאי יש חיילים רבים המשתדלים לנהוג באנושיות כלפי פלסטינים אפילו בתוך מתח התפקיד שהם ממלאים בשטחים. עם זאת ההתרשמות הנמשכת של עדים למתחולל בשטחים, כגון נשים בקבוצות מחאה, היא שיחסם של החיילים במרבית המקרים נע בין אדישות להשפלה. - שלישית, תנאי חייהם של חלק ניכר מהפלסטינים – בייחוד ברצועת עזה – הם חיים של מצוקה קשה: עוני, צפיפות, חוסר תעסוקה ומגבלות קשות על חופש תנועה. התל"ג לנפש באזורים אלה הוא עשירית מהתל"ג לנפש בתחומי ישראל. במילים אחרות, מנקודת ראותם של הפלסטינים, הישראלים 'העשירים' הם המדכאים אותם והם אף אלה המקשים על פרנסתם.

בדצמבר 1987 שאלתי את ד"ר איאד אל סראג', פסיכיאטר בעזה ואיש שלום, מה גרם אז לפרוץ האינתיפאדה. הוא השיב במילה אחת: "השפלה." על התנסותם של הפלסטינים ברצועת עזה כתבה שולמית הראבן: "זה עשרים שנה חיים העזתים במה שאנחנו מכנים טרטור והערבים אומרים – השפלה... מדובר ב-20 שנה של טרטור רגיל, יומיומי, מטומטם; טרטור לשמו, רשעות

לשמה. רשעות שכל ממשלות ישראל, בלי הבדל אדם או מפלגה, היו לה שותפות אילמות" ("עיורים בעזה", **ידיעות אחרונות**, 25 במרס, 1988).
כעבור 12 שנים, באוקטובר 2000, פרצה האינתיפאדה השנייה. עמי איילון, ראש השב"כ עד חודשים ספורים לפני כן, חזר ואמר מספר פעמים בהופעות ציבוריות שהגורם לאינתיפאדה זו היא ההשפלה: "האינתיפאדה הנוכחית פרצה מלמטה, מהרחוב. הסיבות אינן רק מדיניות. ישראל אחראית להן במידה רבה. היחס המשפיל שמגלה ישראל לפלשתינים היה קטליזטור. ההשפלה מתחילה במחסום. בהתנחלויות. תהליך אוסלו רק הוסיף מחסומים. גדרות. השפלות יומיומיות" (**ידיעות אחרונות**, 15 בדצמבר, 2000). לפי המקומון 'כל העיר' למחליפו של איילון, אבי דיכטר, יש דעה דומה "או אף יותר נחרצת" (**כל העיר**, 18 ביוני, 2001).
יהודית קרפ, עד לאחרונה המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, מסכמת בריאיון שהתקיים עמה:

1967 היא נקודת מפנה משחיתה בהיסטוריה של עם ישראל. עצם השליטה בעם אחר מביאה לדה-הומניזציה של בני-אדם ולהשחתה, גם אם לא מדובר במדיניות מוכתבת מגבוה. אנשים שנמצאים שם, בשטחים, בעיקר בחורים צעירים, ועושים את תפקידם כפי שהם מבינים אותו, בשליחות ממשלת ישראל, אינם יכולים להימנע מלהגיע לסיטואציות משחיתות של יחסי שולט ונשלט. הבעתי את דעתי בעבר, שמערכות שלטון ותהליכים חברתיים פועלים בכלים שלובים. לא ניתן לנהל מערכת אכיפת חוק לשיעורין, ולא ניתן להפנים נורמות בווריאציות גאוגרפיות. אכיפת חוק כושלת בשטחים משליכה ישירות על טיב אכיפת החוק בישראל. גם במישור האישי ובתקשורת הבין-אישית אי-אפשר להעביר קו גבול בין מה שנעשה 'שם' למה שנעשה 'כאן'. כשאנשים במהלך מילוי תפקידם מגלים יחס של דה-הומניזציה כלפי תלויים וחלשים, או שנוהגים כלפיהם באלימות, מטבע הדברים הם ינהגו באלימות ובביזוי כבוד הזולת גם בעולמם הפרטי.

אלימות לא נעצרת בקו הירוק. אי-אפשר להילחם באלימות בתוך חברה אם חלק גדול מאוכלוסייתה פועל באופן אלים, בין אם זו אלימות ברשות ובסמכות, פועל יוצא של מלחמה בטרור או אלימות שהיא פרי אישיות של אדם, שבתוך הסיטואציה הנתונה מרגיש יתר חופש לקרוא דרור ליצרים סדיסטיים שמפעפעים בו. האנשים האלה עוברים את הגבול חזרה הביתה, ונושאים עמם את האלימות,

את חוסר הסובלנות, את אפס תרבות הדיבור וסממנים אחרים שהם איום אמיתי על הדמוקרטיה (ידיעות אחרונות, מוסף 7 ימים, 27 בדצמבר, 2002).

בהכללה, אולי גורפת מדיי, אומר פרופ' ברנרד לואיס, מגדולי המזרחנים: "הטרגדיה ההיסטורית היא שהאומה הבלתי מנומסת ביותר, כלומר הישראלים, ניצבת מול אחת האומות המנומסות ביותר, הערבים" (הארץ, 23 במרס, 2001).

ודאי שלסכסוך הישראלי-פלסטיני יש שורשים לאומיים עמוקים ויסודות פוליטיים חזקים. אך בעבור חלק ניכר מהישראלים והפלסטינים יסודות אלה חסמו לחלוטין את יסוד כבוד האדם. דווקא משום שבין השניים ישראל היא הגורם החזק, גם מן הבחינה הצבאית וגם מן הבחינה הכלכלית, שלוש שאלות קשות עולות: הראשונה, הייתכן יהיה אי פעם לקדם תהליך שלום בין הישראלים לפלסטינים, בעתיד הקרוב או הרחוק, מבלי שיהיה זה שלום הנושא עמו כבוד אנושי הדדי בין הצדדים? השנייה, מה המשמעות ההתנהגותית של כבוד הדדי בתוך ישראל, ביחסי היום יום בין ישראלים לפלסטינים? והשאלה השלישית, מה ההשלכות המצטברות שיש להתייחסות המשפילה והמתמשכת של ישראלים כלפי פלסטינים? במילים אחרות: האם היתר במשתמע שיש לישראלים רבים להשפיל פלסטינים אינו במשתמע גם היתר להשפיל את האחר בתוך החברה הישראלית עצמה?

לסוגיית היחסים בין הישראלים לפלסטינים יש להוסיף את היחסים בין יהודים לערבים אזרחי ישראל. הערבים הם כיום כחמישית מכלל האזרחים בישראל. מגילת העצמאות קראה להם לשמור על השלום והבטיחה להם שוויון זכויות מלא ושיתוף בכל מוסדות המדינה. למעט אירועים אחדים של פגיעות אלימות של יהודים בערבים אזרחי ישראל ושל ערבים אזרחי ישראל ביהודים, המאפיין העיקרי את היחסים בין שתי הקבוצות במשך רוב שנות קיום המדינה היה שלום אזרחי. לדברי בכירים במערכת הביטחון (בתקופה שלפני אירועי אוקטובר 2000) למעלה מ-99.9% מהערבים בישראל מעולם לא פגעו במדינה ובביטחונה. אף-על-פי-כן יחסה של המדינה כלפי הערבים בישראל היה במשך כל שנות קיומה יחס של אפליה לרעה במרבית התחומים – החל בהפקעת אדמות בקנה מידה גדול, המשך בהקצאת משאבים נמוכה לצורך פיתוח יישובים וכלה בחוסר שילובם של אזרחים ערבים במוסדות המדינה. מכלול התייחסויות אלה הוא בעיקרו משפיל, שכן הוא מגדיר במשתמע שתי אוכלוסיות: האחת 'עליונה' אשר לה, בתפיסת

עצמה, מגיע יותר, והשנייה 'נחותה' שלפי התפיסה לעיל מגיע לה פחות. יש לציין כי מאז ביטול הממשל הצבאי על הערבים בישראל ב-1966 חלו תמורות לטובה בכמה מהתחומים שהתקיימה בהם אפליה חמורה, למשל בהשוואת הקצבאות לילדים העומדת כיום למבחן בבג"צ. (קצבאות הילדים הושוו בשנת 1992 בידי ממשלת רבין, וההשוואה בוטלה בשנת 2002 בידי ממשלת שרון.) אך הוויית האפליה עודנה נמשכת בתחומים רבים. מתלווה אליה התייחסות משפילה של חלק מעובדי הציבור אל אזרחים ערבים. תופעה זו בולטת ביותר ביחסם של שוטרים ואנשי משמר הגבול. ביטויה הקשה ביותר היה בהריגת 13 אזרחים ערבים בידי שוטרים בעת ההפגנות של ערבים אזרחי ישראל באוקטובר 2000 שניכרה בהן גם אלימות שנקט הצד הערבי. הערבים הישראלים טוענים בתגובה שבהפגנות קשות שקיימו יהודים במהלך שנות קיומה של המדינה מעולם לא אירע שהמטרה הרגה מפגינים יהודים. בעת כתיבת דברים אלה פרשה זו נמצאת בחקירה בוועדת אור וממצאה עומדים להתפרסם בימים אלה.

אירועי אוקטובר 2000 והמשך אירועי האינתיפאדה בשטחים ודאי מקשים על יהודים ועל ערבים בישראל לקיים יחסים תקינים של כבוד הדדי. אחד הביטויים לכך הוא השבר באמון ההדדי בין שני הצדדים, הירידה הניכרת במספר היהודים המבקרים ביישובים ערביים והחשש בקרב ערבים אזרחי ישראל להגיע ליישובים יהודיים.

בסוגיה הקשה והמורכבת של כבוד האדם בישראל מערכת היחסים בין פרטים ברוב היהודי לבין פרטים במיעוט הערבי ודאי תמשך להיות אחד המבחנים העיקריים להתקדמות בתחום זה ולאיכות היחסים ההדדיים בין בני-אדם בשתי הקבוצות.

• לגבי עובדים זרים

לפי האומדן חיים בישראל בין 200,000 ל-400,000 עובדים זרים, חלק גדול מהם בלא רישיון. רובם מקבלים שכר ירוד וחיים בתנאים עלובים שעיקרם יחס משפיל של המעבידים ושליטת זכויות. יש אף מעבידים המחזיקים בידיהם את דרכוניהם של העובדים כדי למנוע מהם להחליף את מקום עבודתם או לצאת מהארץ. כך למשל מתארת כתבה עיתונאית את אחת הפרשיות האלה: "הם [פועלים סינים] עובדים 12 שעות ביום ולעתים גם עד 10 בלילה. הם מוחזקים בעיירת עבדים במכולות פח לווהטות וצפופות. תמורת שתי שנות עבודה קיבלו רק 6,000 דולר, בעוד לפי התחשיבים מגיע

להם סכום גבוה פי 4 או 5 ממה ששולם" (ידיעות אחרונות, 13 ביולי, 2001).

כמה ארגונים ישראליים מנסים לסייע לעובדים הזרים במצוקתם. הבולט שבהם הוא 'קו לעובדי'. אך הרושם הרווח הוא שמוסדות המדינה ורוב רובם של הישראלים מתעלמים בדרך כלל מסוגיה זו או מתייחסים אליה לעתים רחוקות בלבד. דוח מחלקת המדינה בארצות-הברית על הסחר בבני-אדם כולל רשימה של 47 מדינות שעדיין אינן עומדות באמות המידה המינימליות בעניין נקיטת אמצעים נגד סוחרי אדם ואינן מגנות על הקרבנות. הדוח מונה 23 מדינות שבהן המצב חמור ביותר – אחת מהן היא מדינת ישראל. חשוב לומר שהדוח מציין שישראל "החלה לנקוט כמה צעדים כדי ללחום בתופעה" (הארץ, 22 ביולי, 2001).

• לגבי זקנים

לפי חוות דעת של גורמים מקצועיים העוסקים בקשישים עשרות אלפי זקנים בישראל סובלים מהתעללות – גופנית, נפשית או אחרת. כותבת על כך ורד פרנטר: "ההתעללות הפיזית כוללת גרימת חבלה גופנית. ההתעללות הנפשית, צורתה הברורה ביותר היא השפלה של הקשיש. רוב ההתעללות בזקנים נעשית בביתם, בידי בני משפחתם או מטפלים צמודים" (הארץ, מוסף בריאות, 27 במאי, 2002).

• בתקשורת

בחלק מאמצעי התקשורת, בפרט הטלוויזיה והרדיו, אין הקפדה על כבוד האדם. במקרים מסוימים המסר הסמוי של השיח הוא היתר כוחניות ואלימות. הדבר נעשה בהתפרצות הדוברים איש לדברי זולתו ובזלזול תוקפני בן-השיח. בטלוויזיה משודרות תכניות שבהן השיח המתלווה בפגיעה בכבוד אדם הוא נוהג מותר האמור להיות מבדר ושכרו בצדו. דוגמה מובהקת היא התכנית 'פופוליטיקה' שחוסר הכבוד המופגן בין המשתתפים היה אחד המסרים הקבועים שלה. גם האלימות בסרטים היא תופעה נפוצה, והפרסומות בזמן התכניות או ביניהן משדרות לעתים תכופות יחס נטול כבוד לזולת – בין לנשים בין לילדים בין לגברים. חלק מן הפרסומות אף משדרות מסר של אלימות.

• במגרשי הספורט

תחרויות ספורט, בייחוד כדורגל, מידרדרות פעמים רבות לעימותים אלימים בין אוהדי הקבוצות המתחרות, בין הספורטאים על המגרש ונוטות אף לפגיעה בשופטים.

במקום שתחרות תשמש דגם לכבוד הדדי בין המתחרים, שמירה על כללי משחק וכבוד למנצחים ולמפסידים – התחרות הופכת להיות מוקד לעלבונות הדדיים, קללות, קטטות, השפלות ואף פגיעות גופניות.

• בהתנהגות ישראלים בחו"ל

מדי שנה נוסעים כמיליון ישראלים לחו"ל לחופשה. ודאי רבים מהם, ואולי אף רובם, נוהגים בדרך ארץ. ובכל זאת חלקם נוהגים בדרך המבליטה אותם כחסרי נימוס אנושי בסיסי: צועקים, דוחפים ואף מחבלים ברכוש. תופעות אלה מאפיינות בעיקר בני נוער.

דוגמה לכך הובאה בכתבה עיתונאית: "מאות בני נוער מגיעים לבתי המלון ביוון, משתכרים, הורסים, מציקים ליתר האורחים ומעליבים את סגל העובדים. דברי עובדת במלון באי קוס: 'איני מבינה מדוע במלון שמארח תיירים כמעט מכל העולם רק עם הצעירים מישראל יש בעיות'. 'בני הנוער האלה הורסים את השם של כל הישראלים בחו"ל' אומרת אסנת קלמר מסוכנות הנסיעות איסת"א" (**ידיעות אחרונות**, 4 באוגוסט, 2000). כותב עומר זוארץ, סטודנט ללימודי תיירות: "יצא לי לצערי לשמוע ולראות כיצד אנחנו הישראלים מוציאים לעצמנו שם רע ברחבי העולם. פורומים (בנושא תיירות) ברחבי העולם מלאים בדברים נגד המטייל הישראלי, עד למצב שבו מטיילים מהעולם חוששים להגיע לישראל מתוך מחשבה שגם כאן כולם מתנהגים כך" (**ידיעות אחרונות**, 10 באוגוסט, 2000).

המסר הקשה החוזר ועולה גם מתיאורים אלה הוא שכבוד האדם באשר הוא אדם אינו ערך שהופנם אצל הישראלים המתנהגים בדרך זו. הדבר נכון בעיקר באשר להתייחסותם לזר ולאחר. מכאן עולה שאותם ישראלים גם אינם נותנים שום כבוד לשמה הטוב של מדינת ישראל או לשמם הטוב של הישראלים השוהים בחו"ל.

מדוע כבוד האדם בישראל כה פגוע?

מה גרם לה, לחברה הישראלית, שאחרי למעלה מיובל שנים לקיומה כבוד האדם עדיין איננו ערך מוביל ומשותף לכל אוכלוסייתה? אפשר לשער שהסיבה העיקרית היא שגם בעשור השישי לקיומה ישראל עודנה חברה מתהווה, שעודנה בתהליכי גיבוש ומורכבת מבני קבוצות שונות אשר להן תרבויות שונות: תרבויות מזרח ותרבויות אירופה ואמריקה; תרבויות דתיות ותרבויות חילוניות; תרבויות של שוויון אזרחי ותרבויות פטריארכליות. בעשור האחרון נתוספו לישראל עוד מיליון עולים, רובם ממדינות חבר העמים, חלקם לא יהודים, והם מהווים כשישית מכלל תושבי המדינה. אמנם כיום רוב הישראלים הם ילידי הארץ, אך בעשורים הראשונים לקיום המדינה לא זה היה המצב, ובשביל מרבית הישראלים ישראל הייתה מדינה חדשה (ב-1995 80% מתושבי ישראל הם ילידי הארץ לעומת 48% ב-1960). כבחברה מתהווה עדיין קיימת בישראל מידה של בלבול בין ערכי התנהגות שמקורם בתרבויות מוצא שונות זו מזו, ושבמעבר מדור לדור חל בהם סחף, לבין ערכי התנהגות האמורים להיות משותפים לכל הישראלים, אך עודם עמומים למדי. ובין אלה לבין אלה בולטים המתחים. הדבר גורם לבעיה בכל הנוגע להתייחסות לכבוד האדם.

עוד סיבה למעמדו הבעייתי של כבוד האדם בישראל היא שבדור הראשון למדינה ניתנה העדיפות הראשונה, בעיני המנהיגים, לעצם הקמת המדינה ומוסדותיה ולביטחון מול אויביה. האדם והאזרח אמנם זכו להכרה בחוקי המדינה, גם מעצם היותה דמוקרטית מוצהרת, אך הם לא קיבלו עדיפות גבוהה. התפתחותה של ישראל כחברה אזרחית (civil society) הייתה בראשיתה אטית מהתפתחותה כמדינה. רק בדור השני למדינה, בערך ב-20 השנים האחרונות, החל להתחזק יסוד החברה האזרחית לעומת ממסד המדינה. נוצרה חברה אזרחית שבה היות אזרח הוא העצמה של הפרט – העצמה המאפשרת ליישם מכלול עשיר של זכויות אדם ואזרח, אם כיחיד ואם כקבוצת אזרחים. אולם גם היום יסוד האדם והאזרח עדיין איננו מרכיב חזק ועתיר משמעויות בזהותם של רוב הישראלים. אצל רבים הזהות 'אני יהודי', 'אני אישה', 'אני גבר', 'אני דתי', 'אני ערבי', 'אני רוסי' ודאי חזקה בהרבה מהזהות 'אני אדם ואני אזרחי' ו'כולנו בני-אדם ואזרחים'. אמנם אפשר לטעון שהזהות 'כולנו ישראלים' היא היסוד המשותף לכולם, אולם נראה שלרוב הישראלים מרכיביה העיקריים של זהות זו הם מדינה, ארץ, שפה, וליהודים שבתוכם גם מורשת תרבותית והיסטורית בת אלפי

שנים. ואילו כבוד האדם באשר הוא אדם, כערך אנושי ואזרחי משותף לכולם, עדיין אין לו מקום מרכזי בזהות הישראלית, והוא עלול להישמע כססמה סתם.

בד בבד עם התפתחותה של החברה האזרחית בישראל התחזקה המודעות של האדם כפרט הפועל בעיקר למען טובת עצמו ולא דווקא למען טובת הכלל והזולת. אצל ישראלים רבים, אך ודאי לא אצל כולם, משולבת בתודעה זו התפיסה של 'פראייר' – תפיסה המזלזלת באדם העושה למען הכלל, למען זולתו, ולא למען עצמו בלבד. גורם המחזיק מגמה זו הוא מרכזיותה של תרבות הצריכה שהתהוותה בישראל בדור האחרון. תרבות זו מעמידה את האדם כמוקד של צריכה, כלומר כמי ש'מגיע לו' וכמי שמחוזר באלפי דרכים כדי שירכוש חפצים ויקנה שירותים ובידור. תרבות זו מעמידה במוקד את המוצר שהאדם מתבקש לצרוך, כמובן תמורת תשלום, ולא את יחסי אדם וזולתו שבהם כיבוד אדם משמעו מתן יחס טוב לאדם אחר בכל צורה שהיא (מילולית, גופנית או חומרית), לאו דווקא בציפייה לתמורה כלשהי ממנו. גורם נוסף, חשוב מאוד, שעליו כבר עמדתי קודם לכן, הוא יחסי ישראל והפלסטינים בשטחים. הממשל הצבאי של ישראל בשטחים, מאז 1967, יצר במשך 35 שנים מציאות שבה רבים מן הישראלים מתירים לעצמם להשפיל יום יום רבבות פלסטינים. רוב הישראלים אדישים למציאות זו או אף תומכים בה. בדרך זו הפכה ישראל לחברה שרובה מתיר, בלא דעת, כפל ערכים בתחום כבוד האדם. המסר הסמוי הוא כי בעת ובעונה אחת יש בני-אדם שחייבים לכבד אותם ולנהוג כלפיהם בדרך ארץ, ויש בני-אדם אחרים שמותר להשפילם ולזלזל בהם בכל מקום ובכל זמן. אפשר לטעון, ובצדק, שמצב דומה קיים גם בתחומים אחרים, למשל ביחס לנשים, לילדים, לעולים ולאוכלוסיות מצוקה. אולם ודאי שההיקף והעומק של ההתנסות המשפילה ביחסים שבין ישראלים לפלסטינים בשטחים עולה על ההתנסויות האחרות עשרת מונים, מה גם שנשים, ילדים, עולים ואוכלוסיות מצוקה בישראל נהנים מזכויות אזרח, ואילו הפלסטינים בשטחים מעולם לא קיבלו זכויות מעין אלה. אמנם מאז הסכם אוסלו פלסטינים רבים כבר אינם חיים בשלטון יום-יומי של ישראלים. אבל ההתנסות המשפילה עדיין נמשכת ברוב תחומי החיים שבהם קיים מגע בין ישראלים לפלסטינים, והיא הוחרפה מאוד מאז שפרצה האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000.

יתרה מזו: התמקדות חלק גדול מהציבור הישראלי בעימות האלים עם הפלסטינים ובפיגועי טרור מאפשרת כביכול לאותם ישראלים שלא להתמקד בפגיעות הקשות בכבוד האדם בתוך החברה הישראלית או אף להתעלם

מהן. אפשר לבחון מצב זה גם על-ידי השוואה בין העיסוק הבולט בפיגועי טרור, בנפגעייהם ובמשפחותיהם בתקשורת לבין העיסוק הפחות דרמטי בדרך כלל בפגיעות קשות בישראלים מידי ישראלים, למשל בתאונות הדרכים. בראשית המאה ה-21 ישראל היא חברה שנוסף על סכסוך קשה עם שכניה קיימים בתוכה שסעים קשים בין בני קבוצות השונות אלו מאלו: בין ילידי הארץ לעולים, בין יהודים לערבים אזרחי ישראל, בין יוצאי מזרח ליוצאי מערב, בין דתיים לחילונים, בין תושבי המרכז לתושבי הפריפריה. אחת התוצאות הקשות של מצב זה היא התערערות מעמדו של שלטון החוק שכולם אמורים להיות שווים לפניו – בזכויותיהם ובחובותיהם. אין חוק אחד המחייב יום יום את כל אזרחי המדינה, אלא יש קבוצות נבדלות ויחידים הפועלים לטובת עצמם כבעלי זכויות נפרדות ואינם רואים עצמם מחויבים לחוק כשאר אזרחי המדינה. דוגמה מובהקת לכך הוא חוק שירות החובה בצה"ל המיושם היום רק על מחצית, או אף פחות מכך, מבני כל שנתון. אין פלא אם כן שבמערכת משובשת זו כבוד האדם, כל אדם, באשר הוא אדם, איננו ערך התנהגות מקובל על חלקים נרחבים מקרב הישראלים, הן ביחסים שבינם לבין עצמם, בסביבתם הקרובה, הן ביחסם לבני קבוצות אחרות. אולי סמלי הוא שדווקא בעידן זה נחקק חוק יסוד כבוד האדם וחירותו.

חוק יסוד כבוד האדם וחירותו

האם תיתכן יזמה שמטרתה לקדם את כבוד האדם באשר הוא אדם כערך מוביל וכהתנהגות יום-יומית בכל מעגלי החיים בישראל?

חוק יסוד כבוד האדם וחירותו אכן קבע כבר את מעמדו המרכזי של נושא זה לפחות במישור החוקתי והמשפטי, וכבר עמדתי בראשית המאמר על דברי השופט העליון אהרון ברק בהקשר זה. אין ספק שהשפעתו של החוק מורגשת מאוד במשפט מאז חקיקתו ב-1992, ורבים נזקקים לו – אם בתביעות כלפי מוסדות המדינה וכלפי גורמים אחרים אם בהסתמכות שופטים על החוק בפסקי דין. אף-על-פי-כן השאלה נותרת בעינה: האם חוק כשלעצמו – ולו גם חוק יסוד – די בו כדי לשנות דפוסי התנהגות מקובלים שהפגיעה בכבוד האדם מתרחשת בהם תדיר?

לפי סקר מכון דחף מנובמבר 1998, 75% מהישראלים אינם מכירים כלל את תוכנו של חוק יסוד כבוד האדם וחירותו. משמעות הדבר היא שרוב הישראלים עדיין אינם יודעים שמתוקף החוק הם זכאים ליחס של כבוד מכל אדם ולהגנה על כבודם, אך גם חייבים בעצמם לכבד כל אדם. לפיכך נראה לי שרצוי ליזום פעולות שיביאו את תוכנו של החוק לידיעת אזרחי ישראל. אולם גם יזמה כזו ספק אם יהיה בה בלבד כדי להפוך התנהגויות פוגעות בכבוד האדם להתנהגויות מכבדות אדם. חוק היסוד ודאי מקנה לגיטימציה לכל מי שיטענו שזכותם לכבוד או שפוגעים בכבודם, ומבחינה זו הוא מחזק מאוד את מאבקם של הללו האחרונים. אך ברור שהחוק לבדו לא יחולל את התמורה הרצויה בהתנהגות הישראלים בשל כמה סיבות עיקריות:

ראשית, החוק אינו מפרט מהי מבחינה חוקית התנהגות מכבדת אדם ומהי התנהגות פוגעת בכבוד האדם. האם נהג מכונית העוקף במהירות מכונית אחרת וחותר את מסלולה, תוך השמעת ביטויי גנאי המופנים אל הנהג השני, עובר על החוק; או שמכוח חופש הדעה והביקורת מותר לו להשמיע את דעתו בדרך זו? האם חבר כנסת המכנה את שגריר ארצות-הברית 'יהודון' עובר על חוק יסוד כבוד האדם? האם מורה המלגלג בכיתה על תלמיד פוגע בכבודו של התלמיד ובחוק? האם עובד מדינה שאינו משיב למכתב ששיגר אליו אזרח פוגע בכבודו של האזרח ועובר על החוק? האם גבר הצועק על בת זוגו על שטרם הכינה ארוחה פוגע בכבודה? האם מפקד

שאינו אומר מילה טובה לפקודיו לאחר שהשקיעו מאמץ בביצוע משימה פוגע בכבודם? האם חיילים המעכבים פלסטינים בחום לוחט במחסום במשך שעות, בלא צורך, פוגעים בכבודם של הפלסטינים ועוברים על החוק? אביא דוגמה לסוגיה משפטית מתחום התקשורת והפרסומות: הרשות השנייה פסלה תשדיר פרסומת למשקה 'תפוזינה' שמקרין לצופים צעירה בלבוש מינימלי תוחבת בקבוק למכנסיו של צעיר. יצרנית המשקה עתרה לבג"צ שנדרש לדיון בגבולות חופש הביטוי. באוגוסט 2000, בפסק דין תקדימי, קיבל בג"צ את העתירה וקבע שעל אף הוולגריות של התשדיר הוא אינו פוגע ברגשות הציבור בעצמה המצדיקה את פסילתו. אם כן, מתי בכל זאת מוצדק לפסול שידור פרסומת מסוימת? התשובה: כשהרמיזה המינית כרוכה בפגיעה בכבודו של אדם, בהשפלתו או בהזמנה לאלימות (**ידיעות אחרונות**, 9 באוגוסט, 2001).

לחוק אין כמובן – וגם לא יכולה להיות לו – תשובה מוכנה מראש לכל מקרה ומקרה מתוך רבבות מקרים המתרחשים יום יום שאפשר להגדירם כהתנהגות הפוגעת בכבוד האדם. רבבות מקרים מתרחשים, יום יום, ובהם מבוגרים פוגעים בכבודם של ילדים, גברים פוגעים בכבודן של נשים, מורים פוגעים בכבודם של תלמידים, צעירים פוגעים בכבודם של בני גילם, עובדי מדינה פוגעים בכבודם של אזרחים, חיילים ושוטרים פוגעים בכבודם של פלסטינים – כל זה בלי שאפשר להחיל עליהם את החוק במובהק. התפקיד לפרש את החוק נתון בידי בית המשפט.

שנית, קיימת הסוגיה הקשה של כבוד לזולת גם כאשר קהילתו, דעותיו ואמונותיו שונות משלנו. הדבר תקף לא רק מכוח זכותו של כל אדם ליחס של כבוד, אלא מפני ששיכוו הקבוצתי, דעותיו ואמונותיו ראויים ליחס רציני גם אם הם שונים משלנו. הלכה למעשה סוגיה זו משמעותה כיבוד ריבוי קבוצות וריבוי דעות – כיבוד הפלורליזם כערך בפני עצמו, ערך נוגד טוטליטריות שהוא שלטון מוחלט של הממשל על חיינו ועל דעותינו.

שלישית, החוק לבדו, בעצם קיומו המילולי, אין בו כדי לשנות את דפוסי ההתנהגות של בני-אדם. אחת הראיות לכך למשל הן מאות אלפי עברות התנועה המתחוללות מדי שנה בישראל ורבבות הנפגעים בתאונות הדרכים, אף שכל הנהגים למדו לכאורה את חוקי התנועה ונבחנו בהם, הן במבחן עיוני הן במבחן מעשי.

חוק אכן עשוי להיות גורם חשוב בהפנמת דפוסי התנהגות שעניינם כבוד האדם, אם הסביבה האנושית שבה אדם חי אכן דואגת שיתקיים הלכה למעשה בכל מקום. כך למשל במשפחה, בבית-הספר, במקומות עבודה,

בעמידה בתור ובדרכים. לעומת זאת אם כבוד האדם – כולל חוק היסוד עצמו – יישארו בגדר כותרת בלבד, ססמה, הרצאה או הטפה – דל הסיכוי שתתחולל תמורה של ממש בהתנהגות.

ודאי שיש חשיבות רבה לחוק יסוד כבוד האדם וחירותו בעצם קביעתו כערך יסוד בחברה הישראלית. אולם עם סיום העשור הראשון לחקיקתו ברור שהחוק לבדו לא יחולל תמורה של ממש בהתנהגות הישראלים כלפי זולתם. בכמה תחומים אף חלה בעשור האחרון הרעה במצב כבוד האדם.

השאלה הקשה – האם אפשר לחולל תמורה בהתנהגות?

פרדוקס כבוד האדם בישראל נובע משתי סיבות: מצד אחד כבוד האדם הוא צורך אנושי אוניברסלי וערך יסוד המשותף לכאורה לכל הישראלים – נשים וגברים, צעירים ומבוגרים, דתיים וחילוניים, יהודים וערבים, עולים וילידי הארץ; מצד אחר במציאות היום-יומית כבוד האדם הוא ערך פגוע ברוב מערכות היחסים בחברה. מכאן נובעת השאלה: האם וכיצד אפשר לקדם את כבוד האדם, כהתנהגות יום-יומית הלכה למעשה? השאלה מתייחסת לחיי היום-יום, נוסף על מה שתורמים לעניין החוק והמערכת המשפטית, באורח מצטבר אך כשלעצמו מוגבל למדיי.

אפשר לטעון שחברה דמוקרטית אינה בנויה מעצם הגדרתה לקדם ערך התנהגותי באופן מקיף ויזום על-ידי השלטון. רק במשטרים טוטליטריים כמו המשטר בברית-המועצות או בסין העממית נעשו ניסיונות לקדם ערכים חברתיים ואחרים בהכתבה מלמעלה. הניסיונות האלה נחלו כישלון בסופו של דבר. ברור מראש שכל ניסיון לקבוע נורמות התנהגות לכל החברה, בדרך הייררכית וסמכותנית, כצווים מלמעלה, נועד בסופו של דבר לכישלון. אף-על-פי-כן הכרח הוא לנו לברר אם אפשר לקדם את כבוד האדם כערך מוביל בחברה הישראלית בדרכים אחרות.

נדמה לי שעל היזמות שעניינן קידום תרבות של כבוד האדם לבוא מהשטח, כלומר ממוסדות, מארגונים ומקבוצות שיש להם עניין בתהליך מתמשך שיתמקד בכבוד האדם ויחולל תמורה בת קיימה ביחסי אנוש. תפקידם של היושבים בראש ההייררכיה איננו להורות בפקודה על קידום כבוד האדם, אלא לעודד את הכפופים להם ולאפשר להם לקיים את התהליך כך שיתקדם ביזמתם של האחרונים. בקשר לכך אומר זלדין (1995):

"אי-אפשר להשיג כבוד באותן שיטות שבהן משיגים כוח. להשגת כבוד אנו זקוקים לא למנהלים אלא למתווכים, מגשרים, אֶפְשָׁרִים ויועצים שאינם מתיימרים להביא תרופה לכל המחלות ושאיפתם מוגבלת לסייע לבני אדם להעריך זה את זה ולעבוד יחד גם כאשר אין ביניהם הסכמה מלאה [התרגום שלי – א"ה]."

היעד ליזמות אלה הוא לחולל תמורה מתמשכת בקרב האנשים השותפים למסגרת אחת (למשל בית-ספר, מפעל, יחידה צבאית, משרד) שעניינה קידום כבוד האדם הלכה למעשה בשני היבטיו העיקריים: מתן כבוד לזולת בדרך המתייחסת אליו בחיוב ('אתה עשוי') והימנעות מפגיעה בכבודו והשפלתו ('אתה אפס!'). על התמורה להתחולל גם ביחסים בין אנשים החברים באותה מסגרת (למשל בתוך מפעל) וגם ביחסיהם עם אנשים מבחוץ שעמם הם באים במגע (למשל לקוחות).

בעמותת סיכוי – שיעודה קידום שוויון אזרחי – פיתחנו בשנים האחרונות, יחד עם צוות יועצים ארגוניים (בראשם יואב פק ואבי שחף), תהליך שבאמצעותו ארגון יכול לחולל תהליך תמורה בתחום כבוד האדם. עיקרו של תהליך זה הם כלהלן:

1. **בראש תהליך השינוי צריך לעמוד מנהיג הנחוש** בדעתו לאפשר לשינוי להיבנות בתהליך מתמשך. על המנהיג להיות האדם העומד בראש הארגון. הניסיון המצטבר בתחום זה הוא שישנם לפעמים אישים (למשל מנהלי בתי-ספר) שמסכימים להתחיל בתהליך אך עד מהרה הם עוצרים את המשכו. הסיבה היא כנראה שהתהליך, לכל הפחות בשלביו הראשונים, חושף פגיעות בכבוד האדם שאירעו קודם לכן מתחת לפני השטח, ויש מנהלים החוששים מעצם העלאתם של מתחים אלה לביורר משותף. הניסיון לקדם את כבוד האדם באשר הוא אדם, למשל כבוד התלמיד לעומת כבוד המורה או כבוד העובד לעומת כבוד המנהל, מעורר אצל מנהלים מסוימים (בייחוד מנהלים נוקשים ולא בטוחים בעצמם) חשש מפני ערעור דפוסי הסמכות ההייררכית. מובן שיש מנהלים הבטוחים בעצמם עד כדי כך שהם מוכנים לעבור אישית את תהליך התמורה ולהעיד שחולל גם בהם עצמם שינוי בהתייחסותם לזולת במסגרת תפקידם וגם מעבר לכך.

2. **על תהליך התמורה להקיף את כל האנשים החברים במסגרת**, למשל כל המורים, התלמידים בבית-ספר וההורים; כל העובדים במחלקה לעבודה סוציאלית בעירייה. תהליך המקיף רק מעטים מן השותפים במסגרת כלשהי עלול בסופו של דבר להתמסס באקלים שבו לכבוד האדם אין משקל של ממש.

3. **התהליך מחייב מראשיתו שיח פנימי** בדרך של סדנאות עבודה שבהן המשתתפים מבררים יחד התנסויות אישיות במתן כבוד ובפגיעה בכבוד. רצוי שהמשתתפים ידונו בשאלות כמו מתי זכו להכרה חיובית מעמיתיהם ומתי נפגעו מיחס משפיל או היו עדים להתייחסות משפילה כלפי זולתם.

בדרך זו הולכות ונוצרות מודעות עצמית, שלרוב לא התקיימה לפני כן, בדבר הצורך של כל אדם לזכות ביחס של כבוד באשר הוא אדם ומודעות להתנסות האישית של עמיתים בתחום הזה. כך למשל העובדים במחלקה באחד המוסדות מעידים על שמאז שעברו יחד את התהליך חדלה ראש המחלקה לצעוק עליהם.

4. **על התהליך להיות מתמשך**, כלומר אי-אפשר לעשות מערך כבוד האדם חלק בלתי-נפרד מתרבות ההתנהגות באמצעות פעולה חד-פעמית או קצרת מועד כגון 'יום כבוד האדם'. נהפוך הוא: יש לחייב קיום תהליך שהצלחתו בכך שכבוד האדם יהיה לחלק קבוע מתרבות ההתנהגות הרשמית והלא רשמית של הארגון.

כדי לוודא שהתהליך יימשך יש צורך להקים בארגון צוות שתפקידו לדאוג לקיום כבוד האדם בחיי היום יום של הארגון. כל ארגון יגבש בעצמו את ההצוות המתאים ואת דרכי פעולתו – דרכים שייעודן לענות על צרכיו הייחודיים של הארגון בכל הנוגע לכבוד האדם.

5. **המשוב** – כדי שהעובדים במוסד ידעו שהם מקיימים הלכה למעשה תרבות של כבוד האדם יש צורך ללוות את התהליך במשוב המבוסס על שאלון מפורט. מטרת המשוב לברר מראשית הדרך עד כמה מתקיים כבוד האדם במערכות היחסים השונות (למשל בבית-הספר: בין מורים למורים, בין מורים לתלמידים, בין תלמידים לבין עצמם, בין מורים ותלמידים לבין ההורים), באילו תחומים יש פגיעה בכבוד האדם, והאם חלה תמורה בתחום זה בהשוואה למשוב הקודם. יש להעלות את ממצאי המשוב לדיון לפני הצוות המוביל את נושא כבוד האדם בארגון ואף לפני כל העובדים כדי להחליט החלטות בתחומים שנותרו בעייתיים.

האומנם אפשר בדרכים אלה ואחרות להשיג תמורה ארוכת טווח בהתנהגות שתוצאותיה ניכרות לעין? כל היזמות בתחום זה עודן בגדר ניסוי ראשוני, אך באחדות מהן אפשר כבר להצביע על תמורה התחלתית בכמה מערכות במדינה. אביא דוגמאות מספר:

מערכת החינוך

בית-ספר 'איתמר' בנתניה הוא בית-הספר הראשון בארץ, שבו באמצע שנות ה-90, העמידה המנהלת מלכה כסיף ביזמתה את כבוד האדם בתור נושא לתהליך מקיף ומתמשך בכמה רבדים מקבילים – עיוני ומשפטי, חברתי והתנהגותי. בתחילה התקיים התהליך בין כל המורים, ובהמשכו – בין כל התלמידים. התוצאות המדידות (שנה אחרי תחילת התהליך) היו ירידה של ממש במספר הפגיעות הגופניות בקרב התלמידים ובמספר תלונות ההורים נגד מורים. תמורות אלה קשורות גם למודעות שנוצרה אצל התלמידים לחוק יסוד כבוד האדם וחירותו והשלכותיו ההתנהגותיות על כל אחד מהם – זכות וכחובה ביחסי היום יום בבית-הספר.

דוח 'להיות אזרחים' של ועדת קרמניצר, שהוקמה ב-1996 לפי הצעת עמותת סיכוי על-ידי שר החינוך אמנון רובינשטיין, התווה קווי יסוד לחינוך האזרחי בישראל. הדוח קבע שהערך האזרחי החשוב ביותר שיש להנחיל לתלמיד הישראלי הוא ערך כבוד האדם. בהמשך, גם לפי הצעת עמותת סיכוי, קבע משרד החינוך, באישורו של שר החינוך זבולון המר ז"ל, שכבוד האדם יהיה הנושא המרכזי השנתי בכל בתי-הספר במשך שנתיים תמימות (1998-2000) וכותרתו: 'הזכות לכבוד – החובה לכבד'. במסגרת זו פיתחו במשך שנתיים כמה גופים עשרות תכניות חינוך על הנושא. אולם רמת המעורבות של בתי-הספר בקידום הנושא לא הייתה שווה. בסקר שערך מכון דחף בקיץ 1999 בקרב תלמידים בגילאי 12-18 נמצא ש-43% מהתלמידים סברו שבבית-הספר שלהם עסקו בכבוד האדם במידה רבה, ואילו 53% חשבו שעסקו בנושא במידה מעטה או כלל לא עסקו בו. לפי נתונים של היחידה לחינוך קדם-יסודי במשרד החינוך יזמנו הגננות ב-900 גני ילדים תכניות ייחודיות בנושא כבוד האדם. נראה אפוא כי שנתיים אלה, שבהן כבוד האדם היה הנושא המרכזי, תרמו לזריעת המודעות בכמחצית מבתי-הספר וגני הילדים. אפשר לראות בכך משום הישג מסוים אך התחלתי בלבד, בתנאי ששנתיים אלה לא היו בגדר התנהלות חד-פעמית, אפיזודית, אלא ראשיתו של תהליך מתמשך בבתי-הספר גם בשנים הבאות. בד בבד פעלו היועצים מטעם עמותת סיכוי בכ-50 בתי-ספר ששמו דגש בפיתוחו של התהליך המתמשך. אמרה על כך דליה גורן, המפקחת לשעבר על הנושא השנתי במשרד החינוך:

ייחודה [של התכנית] הוא בתפיסה התהליכית וארוכת הטווח, בהבנה שמתן כבוד, או אי מתן כבוד, כורך בתוכו את כל מערכות היחסים בין כל הבאים בשערי בית הספר, או כל הקשורים באותו

ארגון; ובהבאת כלים להבנה שפתיחת ערוצי התקשורת בין כל המרכיבים מפיגה מתחים, מקטינה פגיעה בכבוד ומונעת אלימות, שהיא הביטוי החיצוני להרגשת אדם שפגעו בכבודו (מה אומרים מנהלים ואנשי חינוך על תכנית כבוד האדם של עמותת סיכוי? 2000).

עדויות ברוח דומה מצויות בדבריהם של מנהלים ומנהלות של בתי-ספר השותפים לתהליך.

בקיץ 2001 הציעה עמותת סיכוי למנכ"לית משרד החינוך רונית תירוש לשלב את נושא כבוד האדם עם התכניות למניעת אלימות. לפי תפיסה זו כבוד האדם ומניעת אלימות הן סוגיה אחת שעיקריה שני הצווים בדבר כבוד האדם: צו עשה – לכבד כל אדם באשר הוא אדם – וצו לא תעשה – להימנע מפגיעה באדם ומהשפלתו המילולית או הגופנית. סימוכין לגישה המשלבת את כבוד האדם עם מניעת אלימות נמצאו גם בסקר שערך מכון דחף ב-1999 בקרב תלמידים. מן הסקר עולה קשר מובהק בין רמת כבוד האדם לבין שיעור האלימות: ככל ששיעור התלמידים המכבדים זה את זה גבוה כך יורד שיעור האלימות ביניהם.

ההיענות הראשונית להצעה לשלב את נושא כבוד האדם עם נושא מניעת האלימות הייתה חיובית, אך מוקדם עדיין לדעת אם וכיצד היא תתקדם לתהליך מעשי ולא הצהרתי גרדא.

צה"ל

הוא המערכת הגדולה השנייה שבה החלה להתפתח מודעות לנושא כבוד האדם. הרמטכ"ל לשעבר שאול מופז יזם פעולה נמרצת נגד מקרים של השפלת חיילים, בייחוד אירועי היזבורי. במקביל למשרד החינוך קבעה מפקדת קצין חינוך ראשי את כבוד האדם כנושא שנתי לכל המערכת ולאחר מכן יזמה את הכנתו של ISO כבוד האדם – 'תקן כבוד האדם'. יועצי עמותת סיכוי קיימו סדרת סדנאות למפקדים בכמה יחידות בצה"ל. בקרב קבוצות הקצינים שהתנסו בסדנאות נוצרה, לפי עדותם שלהם, מודעות שלא הייתה בנמצא לפני כן לצורך שלא להשפיל חיילים ולכך שמתן כבוד לחיילים משפר את תפקודם.

בשנת 2000 קמה ועדה לתכנון מקיף של נושא כבוד האדם לכל צה"ל. בראש הוועדה עמד בראשיתה תת-אלוף בני גנץ ואחריו תת-אלוף אלי יפה. הוועדה הגישה את הצעותיה בדוח מסכם בקיץ 2001. תפיסת היסוד שבדוח היא שקידום כבוד האדם בצבא יתקיים בתהליך מתמשך שיתנהל מלמעלה

למטה, כלומר מהדרגים הבכירים לדרגים הכפופים להם. יש גם כוונה לשלב את הנושא בקורסים להכשרת מפקדים בכל הדרגים. בינתיים, עד סוף שנת 2002, עדיין לא אימץ צה"ל את התכנית.

צה"ל הוא המערכת הגדולה הראשונה במדינה שהכינה תכנית מקפת בתחום זה. הואיל וצה"ל הוא מערכת הייררכית מובהקת, ייתכן שסיכוייה של התכנית לצאת לפועל טובים מבארגונים אחרים שאינם הייררכיים. השאלה, נכון להיום, היא מי בצה"ל יוביל את התמורה ובאיזה היקף. הפעלת תכנית מקיפה בנושא זה בצה"ל עשויה לשמש בהמשך דוגמה גם למוסדות ממלכתיים אחרים שיבקשו לפתח תכניות מקבילות.

משרד העבודה והרווחה

השירות לעבודה קהילתית בשיתוף עם עמותת סיכוי יזם פעילות קהילתית בתחום כבוד האדם באמצעות המחלקות לשירותים חברתיים ובשיתוף תושבים, פעילים וארגונים קהילתיים.

במחלקה לעבודה סוציאלית בעיריית בני-ברק היה כבוד האדם בסוף שנות ה-90 נושא מרכזי בסדרת סדנאות על איכות השירות. בסדנאות השתתפו כל 160 העובדות והעובדים בעירייה. בהמשך קבעו לעצמם כמה צוותי היגוי לעקוב בקביעות אחר מצב כבוד האדם תוך שימת דגש בכבוד האדם כלפי הנזקקים לשירותיהם ואיסוף משוב בתחום זה. מעדויות העובדים עולה שהתהליך חולל תמורה של ממש בהתייחסותם לאזרחים הנזקקים לשירותם. במחלקה לשירותים חברתיים בעיריית טבריה השתתפו כל העובדות והעובדים בסדרת סדנאות וביררו במהלכן מהו כבוד האדם. כבר בתום שלוש סדנאות היו בהם שהעידו שהתהליך חולל תמורה בהתייחסותם אלה לאלה וגם בהתייחסותם לנזקקים לשירותיהם. בהמשך יזמו עובדי המחלקה פעולות בתחום כבוד האדם בכמה מוסדות בטבריה, כולל בתי-ספר והמשטרה. כאשר שאלתי את ספריאלה בן-עזרא, העומדת בראש המחלקה לשירותים חברתיים, כיצד היא מעריכה את תוצאות התהליך הנמשך כבר כמה שנים, היא השיבה: "כולנו בני אדם ומועדים לשגות מפעם לפעם. מה שהשתנה הוא השפה שלנו, שפת כבוד האדם. באמצעות השפה אנו יודעים עכשיו לתקן את השגיאות של עצמנו." תהליך דומה החל בשנה האחרונה במחלקה לעבודה סוציאלית בעיריית צפת.

השירות לעבודה קהילתית בשיתוף עם עמותת סיכוי קיים גם סדנאות כדי להכשיר עשרות עובדים ועובדות קהילתיים להיות סוכני שינוי שיובילו יזמות בתחום כבוד האדם בעבודתם בקהילה ובשיתוף עם תושבים וארגונים

קהילתיים. בשנת 1999 הוקדש הכנס הארצי לעבודה שכונתית לנושא כבוד האדם בקהילה, ובמסגרתו עסקו בבירור סוגיה זו והשלכותיה על הפיתוח הקהילתי.

מוסדות נוספים שנענו להצעה לפתח תכניות בתחום כבוד האדם הם משרד הפנים (המקיים סדנאות בתחום זה לעובדי לשכות משרד הפנים) בנק הפועלים, שירותי בריאות כללית ועוד. אך בארגונים רבים אחרים, למרות ההסכמה העקרונית, התהליך החל באטיות רבה ולפעמים אף נעצר כליל. בכל המקרים הסיבה העיקרית לעצירה הייתה שהעומד בראש הארגון, אחר שנתן את הסכמתו העקרונית לשילוב כבוד האדם במסגרתו, הסמיך את אחד הכפופים לו לטפל בנושא וחדל להיות מעורב אישית בקידומו. התוצאה הייתה בדרך כלל שלא נמצא תקציב לתכנית שעיקרה קיום סדנאות לסגל הבכיר וסדנאות להכשרת סוכני שינוי בארגון אשר יובילו בעצמם את התהליך. המסר העולה הוא שקל יחסית להשיג מראשי ארגונים הסכמה מילולית, רשמית, לקידום כבוד האדם בארגון שבראשו הם עומדים, אך כשהדבר מחייב המשך מעורבות אישית שלהם, הקצאת משאבים ולו גם צנועים, העדיפות המעשית נמוכה למדי ואפילו אפסית.

דוגמה אופיינית למצב עניינים זה הם קווי היסוד של ממשלת האחדות ב-2001. בשישה סעיפים של קווי היסוד מופיע כבוד האדם בצורה המחייבת עשייה. למשל: "הממשלה תפעל להבטחת כבוד האדם וחירותו." ניסוחים דומים מופיעים גם בקווי היסוד (שהובאו בתחילת נייר העמדה) של הממשלה שקמה בפברואר 2003. אך עד לסוף שנת 2002 לא נראה שהממשלה או משרדי ממשלה כלשהם נתנו את דעתם על הדרך שתתורגם המחויבות המילולית לעשייה. המצב של פער גדול בין מחויבות מילולית ברמה הממלכתית למחויבות מעשית איננו מאפיין כמובן רק את העניין הנדון או רק את הממשלה דלעיל. שר בכיר ששוחחתי עמו על הנושא הגיב בחיוך: "מי שכותב את קווי היסוד הוא לא מי שאחראי ליישומם."

גם לאמצעי התקשורת, בייחוד הטלוויזיה והרדיו, יכול להיות תפקיד מוביל בקידום כבוד האדם כהתנהגות יום-יומית. אך עד היום שום כלי תקשורת לא הסכים לפתח יזמה בתחום זה אלא אם כן יובטחו לכך מראש תקציבים גדולים מגורם חיצוני, כאילו המדובר בפרסומת.

בכל זאת נוכל לצפות להתקדמות מסוימת בתחום זה בשנים הבאות, בארגונים אחדים שהאישים המובילים שבהם מגלים מחויבות מתמשכת לנושא. בו בזמן נוכל לצפות מראש קשיים רבים בכמה תחומים במאמץ לחולל תמורה בנושא כבוד האדם:

- בקרב אישים בעמדות כוח ציבוריות (למשל פוליטיקאים) וכלכליות (למשל ראשי חברות). תרבות ההתייחסות לזולת היא במקרים רבים כוחנית, צינית ותועלתנית ואינה מכבדת את האדם באשר הוא אדם. השקפה כזאת על הזולת עיקרה 'מה יצא לי מזה?' ולא 'מה אתן לו שיוסיף לו?' אישים רבים בעמדות כוח אינם מבינים קרוב לוודאי שמתן כבוד לכל אדם באשר הוא אדם מוסיף בעיקרו גם לכבודם של נותני הכבוד ולאזו דווקא מפחית ממנו. עד היום שום אישיות פוליטית בכירה, אם מימין אם משמאל, לא גילתה מחויבות מעשית לקידום נושא כבוד האדם כתהליך מתמשך וכערך אנושי משותף לכל הישראלים. עצם אזכור ערך כבוד האדם ומניעת השפלת האדם באשר הוא נדיר למדי בקרב הפוליטיקאים, הן מימין הן משמאל, הן דתיים הן חילונים, הן יהודים הן ערבים.
- עדיין מתקיים מתח בין ערך כבוד האדם באשר הוא אדם לבין ערך כבוד האדם בתפיסה האנכית, ההיררכית והפטריוארכלית כפי שאנו רואים בתרבויות אחדות. כך למשל בתרבויות שכבוד האישה איננו ברשותה אלא ברשות הגבר, שכבודו עליון מכבודה. בתרבויות כאלה יידרש תהליך ממושך וקשה כדי להפנים את ההשקפה שכבוד האדם באשר הוא אדם חל במידה שווה על נשים ועל גברים, על מורים ועל תלמידים, על מנהלים ועל עובדים, על מפקדים ועל חיילים.
- בקרב יהודים ובקרב ערבים התופסים את יחסי הגומלין ביניהם אך ורק במושגים של סטראוטיפים שליליים, שנאה הדדית, כוח ועימות אלים, יהיה קשה לחולל תמורה לכיוון של כבוד הדדי לזולת באשר הוא אדם, אפילו הוא יריב. השפלה ורצח של בני העם השכן רק מפני היותם יהודים או ערבים הם חילול כבוד האדם באשר הוא אדם. בפועל זהו אחד המבחנים הקשים לתהליך השלום: האם יהיה אפשר לפתח בהצלחה יחסי גומלין בין אישים יהודים וערבים, בעיקר בין ישראלים לפלסטינים, שישודם לא באלימות אלא בכבוד הדדי לאדם באשר הוא אדם? גם בסוגיה זו המבחן הוא קודם לכול מבחן למנהיגים, אך הוא גם מבחן לכל אדם המצוי במגע עם יום-יומיים או אקראיים עם בני העם השכן.
- מוסדות המדינה ממשיכים להתייחס אך בקושי לתופעות הקשות של פגיעה בכבוד האדם – ביחס לעובדים זרים, ביחס לסחר בנשים וביחס להתנהגותם של ישראלים המבקרים בחוץ-לארץ. מוקדם עדיין לדעת אם בכוונתם לחולל בשנים הבאות תמורה של ממש בתחומים אלה ואחרים.

מדינת כבוד האדם או מדינת השפלתו של האדם?

מחברי מגילת העצמאות ב-1948 אמנם לא התייחסו במפורש לכבוד האדם, אך הם קבעו שמדינת ישראל "תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל... תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה, בלי הבדל דת, גזע ומין". בצומת הערכים האלה מצוי ערך כבוד האדם, שכן כל פגיעה בו היא גם פגיעה בערכים לעיל.

עם כניסתה ליובל השני לקיומה ישראל היא מדינה שרוב רובם של מנהיגיה, מכל גוני הקשת המפלגתית, וחלקים גדולים מאזרחיה טרם קיימו בירור עצמי מעמיק בשאלה הנוקבת: האם פנינו למדינת כבוד האדם או מדינת השפלתו של האדם? האם פנינו לחברה שכמיליון מאזרחיה חיים במשפחות שהגברים בהן אלימים כלפי נשיהם? האם פנינו לחברה שהאלימות וההשפלה בקרב בני הנוער שבה היא בשיעורים מן הגבוהים במדינות העולם המפותחות? האם פנינו להמשיך לדכא ולהשפיל את שלושה מיליון הפלסטינים החיים בשטחים ולהפלות את מיליון ורבע הערבים אזרחי ישראל? האם פנינו להמשיך ביחס המשפיל אל העולים מחבר העמים ומאתיופיה? האם פנינו להמשיך ביחס המשפיל של שוטרים רבים כלפי אזרחים, בייחוד כלפי בני קבוצות חלשות? ביחס המשפיל של מפקדים כלפי חיילים? של עובדי ציבור כלפי אזרחים הנוקקים לשירותם? של חברי כנסת לעמיתיהם? של מעבידים כלפי עובדים זרים? של תומכי קבוצות מתחרות זה כלפי זה במגרשי ספורט? של ישראלים המבקרים בחו"ל ומכפישים אגב כך גם את כבודה של מדינת ישראל?

ודאי שחיים בישראל רבבות רבות של בני-אדם המתייחסים בכבוד לכל אדם; ודאי יש גם מוסדות שכבוד האדם הוא חלק מתרבות ההתנהגות היום-יומית שלהם. שליש מן הישראלים בקירוב מעורבים בפעולות התנדבות (פעולות של עשייה למען הזולת) בלא תמורה. מובן שכל אחת וכל אחד מבני-אדם המעורבים בפעולות האלה תורם לעצם קיומו של כבוד האדם בחלקים מן החברה הישראלית. עם זאת ההיקף העצום של הפגיעה בכבוד האדם בישראל וריבוי התחומים שבהם פגיעה מסוג זה היא תופעה רווחת עדיין אין בהם כדי לתת תשובה על השאלה האומנם ישראל היא מדינת כבוד האדם.

השאלה הזאת נוגעת גם לעצם מהותה של ישראל כמדינה יהודית. בני-אדם יהודים הקימו את מדינת ישראל כדי להשתחרר ממלכוד הגולה; כדי להשתחרר מדיכויים ומהשפלתם כבני-אדם. אם אחרי למעלה מ-50 שנים

לקיומה ישראל היא חברה שחלק גדול מאזרחיה משפיל בני-אדם אחרים, מוכרים או זרים, הרי המשמעות העמוקה של מצב זה היא שטרם השתחררנו בחיי יום יום ממלכוד הגולה. אלא שבעבור חלק מאתנו המלכוד מתבטא בהיפוך תפקידים: עתה יהודים הם המשפילים יהודים אחרים ובני מיעוטים. הישגה החשוב של המדינה הוא בפיתוח עצמה צבאית להגנה על קיומה כמדינה יהודית, אך ספק אם בכך הייתה ישראל גם למדינת ההגנה על כבוד האדם – כערך מוביל יהודי, ישראלי ואוניברסלי; למדינת מופת אנושי ברוח נביאי ישראל.

כיצד ישתלבו בעשורים הבאים הגורמים הפועלים כיום לקידומו של כבוד האדם עם הגורמים הממשיכים לפעול להשפלתו? האם תהיה תוצאה מצטברת לראשית פעולתם בתחום זה של ארגונים רבים, ולו גם תוצאה אטית והדרגתית? האם מעשור לעשור ילכו ויתרבו יזמות בתחום זה ומעמד כבוד האדם יתחזק ויהיה לערך מוביל ומשותף לכל הישראלים? או שמא היזמות הנוגעות לכבוד האדם תיוותרנה מצומצמות בהיקפן ומוגבלות בהשפעתן, והחברה הישראלית תמשיך להיות עתירת השפלה ביחסם של בני-אדם איש אל רעהו ואדישה למצב כבוד האדם ההולך ומידרדר בתוכה וביחסים עם שכניה?

יש סיכוי לכבוד האדם בישראל, אך עדיין קשה להתנבא לאן מועדות פניה של המדינה. ההכרעה בדבר ההתפתחויות בעתיד מצויה בידינו, האזרחים. היא מצויה יום יום בידי כל אחד ואחת מאתנו, כבני-אדם, כאזרחים וכמנהיגים לכיבוד האדם.

מקורות

ברק, אהרון, 1994. "כבוד האדם כזכות חוקתית", **הארץ**, 3 ביוני.
הראבן, אלוף ורחן ברם (עורכים), 2000. **כבוד האדם או השפלתו? – אוסף מאמרים על מתח כבוד האדם בישראל**, ירושלים-תל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
כהן, חיים ה', 1993. "ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית", **עינים בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו – הפרקליט: ספר היובל**, ירושלים: לשכת עורכי הדין.
מאנדלקורן, שלמה, התשל"ה. 'כבוד', **הקונקורדנציה לתנ"ך**, ירושלים-תל-אביב: שוקן.
צדקיהו, שלמה וכנרת תמיר, 1998. **כבוד האדם בחברה ובבית הספר**, תל אביב: מכללת לוינסקי.
קונג-פו-צה, 1969. **מאמרות** (תרגמו מסינית דניאל לסלי ואמציה פורת), ירושלים: מוסד ביאליק.
קרמניצר, מרדכי (יו"ר הצוות), צוות ההיגוי לחינוך לאזרחות, 1996. **להיות אזרחים – חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל**, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

פרסומי עמותת סיכוי, ירושלים:

סיכוי לכבוד האדם – ערכה חינוכית לבתי ספר, 1998.

מה אומרים מנהלים ואנשי חינוך על תכנית כבוד האדם של עמותת סיכוי? 2000.

מהי תכנית כבוד האדם? 2000.

תכנית כבוד האדם בטבריה – התהליך וסיכום עדויות אישיות, 2000.
כבוד האדם באשר הוא אדם ביהדות בישראל ובתרבויות העולם – לקט מקורות, 2001.

עלון: כבוד האדם – עיקרים, 2001.

מדבקה: למי אמרתי היום מילה טובה?

סקרים על כבוד האדם – מכון דהן – 1998-2000; מפרסומי עמותת סיכוי, ירושלים.

כבוד האדם בחברה הישראלית, 1998.

כבוד האדם בין תלמידים, כבוד האדם בין דתיים וחילוניים, 1999.

חברי הכנסת וכבוד האדם, 2000.

Bourgois, P., 1996. **In Search of Respect**, Cambridge: Cambridge University Press.

Carter, Stephen L., 1998. **Civility**, New York: Harper.

Dhammapada, 1993. (English transl. By Thomas Byron), Boston-London: Shambala.

Glover, Jonathan, 1999. **Humanity – A Moral History of the Twentieth Century**, Jonathan Cape: London.

Margalit, Aviskai, 1996. **The Decent Society**, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Miller, William Ian, 1993. **Humiliation**, Ithaca and London: Cornell University Press.

Morgan, Edmund S., 2001. “The Price of Honor”, **New York Review of Books**, 31 May.

Patterson, Orlando, 1982. **Slavery and Social Death – A Comparative Study**, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.

Peristiuny, T. G. (ed.), 1965. **Honour and Shame**, London: Weidenfeld and Nicholson.

Sennet, Richard, 2002. **Respect in a World of Inequality**, New York: Norton.

Stewart, F. H., 1994. **Honor**, Chicago and London: University of Chicago Press.

Swann, William B., 1996. **Self Traps – The Elusive Quest for Higher Self Esteem**, New York: Freeman.

Zeldin, Theodore, 1995. **An Intimate History of Humanity**, London: Minerva.

ניירות העמדה של המכון הישראלי לדמוקרטיה

- **רפורמה בשידור הציבורי**
פרופ' ירון אזרחי, ד"ר עמרי בן-שחר וגב' רחל לאל
- **עקרונות לניהול ולתקצוב על-פי תפוקות במגזר הציבורי**
פרופ' דוד נחמיאס ואלונה נורי
- **הצעת חוק השב"כ: ניתוח משווה**
אריאל צימרמן בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר
- **זתיים וחילוניים בישראל: מלחמת תרבות?**
פרופ' אביעזר רביצקי
- **לקראת רפורמה מבנית במגזר הציבורי בישראל**
פרופ' דוד נחמיאס, מרל דנון-קרמזין ואלון יראוני
- **היועץ המשפטי לממשלה: סמכות ואחריות**
ד"ר גד ברזילי ופרופ' דוד נחמיאס
- **הסתה, לא המרדה**
פרופ' מרדכי קרמניצר וחאלד גנאים
- **בנק ישראל: סמכות ואחריות**
פרופ' דוד נחמיאס וד"ר גד ברזילי
- **השתלבות קבוצות "פריפריה" בחברה ובפוליטיקה**
בעידן שלום: א. החרדים בישראל
פרופ' מיכאל קרן וד"ר גד ברזילי
- **מבקר המדינה: סמכות ואחריות**
ד"ר גד ברזילי ופרופ' דוד נחמיאס
- **חופש העיסוק**
פרופ' מרדכי קרמניצר, ד"ר עמרי בן-שחר ושחר גולדמן
- **הפריימריס המפלגתיים של 1996 ותוצאותיהם הפוליטיות**
גדעון רהט ונטע שר-הדר

- **השסע היהודי-ערבי בישראל: מאפיינים ואתגרים**
פרופ' רות גביזון ועסאם אבו-ריא (הופיע גם בערבית)
- **100 הימים הראשונים**
פרופ' דוד נחמיאס וצוות המכון הישראלי לדמוקרטיה
- **הרפורמה המוצעת במערכת בתי המשפט**
שחר גולדמן בהנחיית פרופ' רות גביזון ופרופ' מרדכי קרמניצר
- **תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945**
מיכל צור בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר
- **חוק ההסדרים: בין כלכלה ופוליטיקה**
פרופ' דוד נחמיאס וערן קליין
- **פסיקת הלכה בשאלות מדיניות**
פרופ' ידידיה צ' שטרן
- **הרבנות הממלכתית: בחירה, הפרדה וחופש ביטוי**
איל ינון ויוסי דוד
- **משאל-עם: מיתוס ומציאות**
דנה בלאנדר וגדעון רהט
- **השסע החברתי-כלכלי בישראל**
איריס גרבי וגל לוי בהנחיית פרופ' רות גביזון
- **מדינה משפט והלכה – א. מנהיגות ציבורית כסמכות הלכתית**
פרופ' ידידיה צ' שטרן
- **מעברי שלטון בישראל: השפעות על מבנה הממשל ותפקודו**
פרופ' אשר אריאן, פרופ' דוד נחמיאס ודורון נבות
- **העדפה מתקנת בישראל: הגדרת מדיניות והמלצות לחקיקה**
הילי מודריק-אבן-חן בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר ופרופ' דוד נחמיאס
- **הטלוויזיה הרב-ערוצית בישראל: ההיבט הציבורי**
פרופ' ירון אזרחי, ד"ר זוהר גושן וגב' חני קומנשטר

- **דגמים של שיתוף אזרחים**
- אפרת וקסמן ודנה בלאנדר בהנחיית פרופ' אשר אריאן

- **הכנס הכלכלי התשיעי – יוני 2001**
- מנהל הכנס והעורך: פרופ' ראובן גרונאו
- **אסטרטגיה לצמיחה כלכלית בישראל**
- **אי-שוויון בישראל: חצי הכוס הריקה וחצי הכוס המלאה**
- **הרפורמה במערכת הבריאות: עבר ועתיד**
- **המדיניות המקרו-כלכלית לשנים 2001 – 2002**

- **מדינה, משפט והלכה – ב. עושר שמור לבעליו לרעתו: מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית.**
- פרופ' ידידיה צ' שטרן
- **חקיקה פרטית**
- דנה בלאנדר וערן קליין בהנחיית פרופ' דוד נחמיאס

- **הכנס הכלכלי העשירי – יולי 2002**
- מנהל הכנס והעורך: פרופ' ראובן גרונאו
- **איום ביטחוני ומשבר כלכלי**
- **הגלובליזציה**
- **מדיניות הפנסיה**
- **המדיניות המקרו-כלכלית לשנים 2002-2003**

- **רגולציה – הרשות המפקחת**
- אורי ארבל-גנץ בהנחיית פרופ' דוד נחמיאס ופרופ' ידידיה צ' שטרן
- **רגשות דתיים, חופש הביטוי והמשפט הפלילי**
- שחר גולדמן וערן טמיר בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר

- דת ובג"צ דימוי ומציאות – א. פרסום "מנוף – המרכז למידע יהודי" במבחן הביקורת
ד"ר אלי לינדר, ד"ר מרגית כהן ופרופ' מרדכי קרמניצר
- האומנם מדינת כבוד האדם?
אלוף הראבן
- الصّدق العربي اليهودي في إسرائيل: مميزات وتحديات
الاستاذ عصام أبو ريا البروفيسورة روت جبيزون

English Publications of The Israel Democracy Institute

- **Religious and Secular Jews in Israel: A Kulturkampf?**
By Prof. Aviezer Ravitzky
- **State, Law, and Halakha: Part One – Civil Leadership as Halakhic Authority**
By Prof. Yedidia Z. Stern
- **Incitement, Not Sedition**
By Prof. Mordechai Kremnitzer and Khalid Ghanayim
- **State, Law and Halakha: Part Two: Facing Painful Choices**
By Prof. Yedidia Z. Stern

אפשר לרכוש את ניירות העמדה
במכון הישראלי לדמוקרטיה
ת"ד 4482, ירושלים 91044
טלפון: 02-5392888, 1-800-202222
פקס: 02-5631122

behavior of Knesset members is that most of them do not respect the human dignity of their colleagues.

- According to top security officials and leading Palestinians, daily humiliation of Palestinians by Israelis was a major cause of the Intifada and sparked hatred and feelings of revenge toward Israelis.
- Foreign workers in Israel, who number a few hundred thousand, often suffer humiliation by their employees and by other Israelis.
- Many Israelis traveling abroad – in their rude behavior – have projected the negative image that Israeli tourists have in general.

The basic law of Human Dignity and Freedom has not contributed, so far, to a behavior change. Most Israelis have never even read the law. An essential question for the future of Israel is therefore: How can respect of human dignity become the norm?

Obviously, this cannot be achieved by orders from above. The development of individual and group awareness of this human need is a continuing process. Over the past eight years, we have developed, with a group of behavioral consultants, a method that organizations can work with. This is a top-down process which involves the whole staff of an organization – from the manager to every member. The goal is to discuss the respect for human dignity not only as an abstract value, but to explore its actual expressions – for better or worse – in the daily experience of the participants. Several schools, municipalities, army and police units, and other organizations, have already begun to take part in the process. The results are promising, but this is only the beginning.

We hope that more leaders of more organizations will partake in this educational process, and perhaps in time, human dignity will become a basic value in Israeli society.

***

Alouph Hareven heads the Human Dignity Program in Sikkuy, the Association for the Advancement of Civic Equality.

Summary

DO ISRAELIS RESPECT HUMAN DIGNITY?

The need to be respected as a human being and to live without humiliation is universal. Respect of human dignity is a core value in most human cultures. In Judaism it derives from the ancient belief that all humans are created in God's image. Israel legislated the Basic Law of Human Dignity and Freedom in 1992, a law that connects the values of Israel as a Jewish state and as a democracy.

However, human dignity is put to the test in the everyday conduct toward other people rather than in its expression as a verbal value, or as a law. Do we recognize each other's humanity? Are we indifferent to it, or worse, do we humiliate other people?

Many Israelis agree that the condition of human dignity in Israel is problematic. There are of course thousands of Israelis who respect human dignity – in their families, in their work place, and toward people who belong to other groups. Yet, repeated public opinion surveys show that most Israelis see their compatriots as rude, intolerant, uncivil, and loud.

Human dignity in Israel is abused in several major areas:

- About a million Israelis live in violent families in which the men abuse their wives.
- Israel heads the list of countries in its rate of violence in the schools.
- The rate of people killed in road accidents in Israel, is again one of the highest in the world.
- Lack of respect and humiliation toward new immigrants is a major barrier to their integration in Israeli society.
- Lack of respect of human dignity characterizes relations between secular and religious Jews.
- There are many cases in which human dignity is harmed by the IDF (Israeli Defense Forces), by policemen, and by public officials. The prevailing public view regarding the